

ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ – ІСТОРІОГРАФ НОВІТНЬОЇ УКРАЇНИ. СПРОБА ЕСЕЮ

“Кожний, хто виступає зі спогадами, – пише Я.Дашкевич у статті про Г.Ковальчака, – тим більше про людину близьку собі, може наштовхнутися на закид, що в першу чергу, намагався згадувати про себе”¹. Пишучи про Ярослава Романовича, як про українського історіографа, важко відмовити собі у бажанні поділитися з іншими враженнями від особистого сприйняття цієї магнетичної постаті.

Виринає з пам’яті день 5 грудня 1988 року, коли в конференц-залі Інституту історії відбувалося публічне обговорення місця і ролі Михайла Грушевського в українській науці й історії. В розпалі була горбачовська доба “гласності”, у тому ж році у “Літературній Україні” з’явилася стаття С.Білоконя, що реабілітовувала Грушевського².

Вона викликала полеміку з боку офіційних істориків В.Сарбея³ і Р.Симоненка⁴ в “Радянській Україні” і “Комуністі України”. Клуб кийвських неформалів “Спадщина” звернувся до керівництва Інституту історії АН УРСР з пропозицією провести публічне обговорення проблеми ставлення до Михайла Грушевського як науковця та політичного діяча, що очолив Центральну Раду. На другому поверсі на вулиці Кірова (нині – Грушевського), 4 зібралось більше тисячі людей. З тих пір ніколи не бачив цей зал наповненим вщерть, як у той зимовий день. Не було жодного вільного місця, люди сиділи у проходах, товпилися у дверей. Усі чекали нарешті почути правду про батька новітньої України.

Від офіційної науки мали виступати два вище названих історика, з української – Сергій Білокінь і Ярослав Дашкевич. Спершу виступали автори публікацій. Розпочалося обговорення від доповіді С.Білоконя, потім виступали борці з “буржуазним націоналістом”.

Сергій Іванович захисної тактики. Натомість впевненіше виглядав Рем Симоненко⁵. Публіка ж чекала тріумфу української позиції. Проте цього, за виступами перших трьох диспутантів, не відбулося.

І ось на сцену виходить Ярослав Дашкевич. Він починає говорити, і в залі відбувається метаморфоза, відчуття перемоги переповнює серця присутніх. Його виступ був блискучим, емоційним, ґрунтовним, різким; однозначно розставлені акценти, чітко висловлені постулати національної історіографії, проведена межа між своїми, до яких з небуття повертався М.Грушевський, і чужими, тими істориками – працівниками ідеологічного фронту, які його протягом півстоліття обливали брудом. Ейфорія опанувала залу, стало зрозуміло, що ми переживаємо історичну хвилину, доба домінації російської історичної схеми в Україні хилиться до упадку.

Пригадую як з зали виходив директор Інституту історії В.Смолій і на ходу кинув фразу, з якою неможливо не погодитися: “Оце була справжня доповідь”, маючи на увазі виступ Я.Дашкевича. Результат полеміки став усім зрозумілий. Усі присутні почули те чого тривалий час очікували. Залу полишали з відчуттями свята й душевного піднесення.

Ярослав Дашкевич був у перших рядах тої нечисленної когорти людей кінця 80-х – початку 90-х рр., що у вирішальний спосіб вплинула на зміну світоглядних орієнтирів українських інтелектуалів-гуманітаріїв, у бік повернення на шлях національного сприйняття свого минулого в ділянці історії, літературознавства, культури, філософії, мистецтва.

Сьогодні можемо лише дивуватися його активній громадській позиції, коли згадуємо ті часи. Леде не щотижня він подорожував у різні кінці України, щоб узяти участь у регіональній конференції, часто-густо навіть необласного рівня, з'їздити до Києва аби прочитати чергову лекцію для різних культурологічних клубів: про репертуар української книжки, історико-географічний атлас України, українську державність різних періодів її історії і т.п. Завжди зали, де виступав Я.Дашкевич, будь-то приміщення клубів академічних інститутів чи будинок вчених на Володимирській, були сповнені вдячними слухачами, що прагнули нефальшованої української правди про своє минуле.

Я.Дашкевич ніби на другому диханні – йому було тоді за шістьдесят, – намагався надолужити згаяне у роки поневірянь і переслідувань. Він поспішав передати новому поколінню свої надзвичайно розмаїті знання й досвід спілкування з особистостями, що складають золотий фонд національної культури, людьми які у першій половині ХХ ст. будували українську державу й науку.

Сама його постава справляла на людей незабутнє враження: рафіновано інтелігентська, аристократична зовнішність, мистецько дібраний одяг: не традиційно офіційно-партійний костюм з краваткою – символ радянського офіціозу, а джинси, светр, хустка на шиї, довге сиве волосся й високе чоло над орлиним носом. Уособлення шляхтича (недаремно рід його ведеться від засновника козацтва О.Дашковича, шляхетської династії Корибутів), українського галицького нотабля, який дивом уцілів, у сталінській м'ясорубці 40–50-х років ХХ ст.

Ця його аристократична постава вражала! Адже комуністична влада з її «євгенічним» підходом навиворіт, винищувала усіх, хто навіть гіпотетично міг мати власну думку, не піддавався ідеологічному й культурному навіюванню, нівелюванню під єдиний радянський штамп. Тим більше, що у випадку з Ярославом Романовичем йшлося про людину, батьками якої були дві знакові постаті українських визвольних змагань 1917–1921 рр., про особу яка була з породи Яфета – аристократ духу.

Я.Дашкевич органічно продовжував національну традицію, що міцно закладена була у нього батьками. Продовжував й історіографічну національну традицію. Бо з дитинства бував у домі І.Крип'якевича, товаришував з його синами: Романом і Богданом. А через маму – Олену Степанів мав опосередковане особисте пов'язання з Михайлом Грушевським.

Гавриїл Костельник був його катехитом, Марія Бачинська – дружина Дмитра Донцова, – давньою подружкою матері ще до часів заміжжя. Батько – генерал артилерії січових стрільців був близьким соратником Євгена Коновальця. Дитиною він відпочивав на віллі лідера “Молодої музи”, теж січового стрільця, О.Луцького, де зустрічався з Мироном Кордубою, ще одним визначним учнем М.Грушевського.

У часи навчання Я.Дашкевича в гімназії у Львові працювали й інші учні Грушевського початку століття О.Терлецький, В.Герасимчук, розпочинав наукову

діяльність видатний сходознавець і історик О.Пріцак. Ярослав Романович був пов'язаний з усіма проявами політичного й культурного галицького життя 20–30-х років ХХ ст. І тому став не лише істориком, а й активною громадською людиною, яка поклала на себе моральне зобов'язання відповідальності за українську Україну, тягар спадкоємця того блискучого культурного й інтелектуального спадку національної еліти початку ХХ ст.

Коли у 1939 р. наближався “золотий вересень”, втікаючи від нової російської навали історик-античник О.Домбровський запитав І.Крип'якевича чому той залишається у Львові. Іван Петрович відповів, що треба зберігати український стан посідання у галицькій столиці. Новий окупант водночас узявся за витравлення українського духу, на сторожі якого завжди за нових часів стояла національна історична наука. Я.Дашкевич, як і його вчитель Іван Крип'якевич, у несприятливі 50–80-ті рр. й за більш сприятливих обставин останніх п'ятнадцяти років із самопосвятою сповняв обов'язок охоронця “українського стану посідання”.

Втім, вирвати Україну з духовно-культурного рабства її останнього окупанта завдання не з легких. Озброєний через історіографію російською великодержавною ідеєю не лише інтелігенти, а й звичайні росіяни, добре усвідомлювали та формулювали національні інтереси. Головна біда – вплив централістських російських ідей на українську інтелігенцію.

Сучасна українська ситуація ніби дає шанс для такої, на цей раз не територіальної, а духовної сепарації. Проте нинішня ситуація є заручницею задоволеної історичної проблеми, що склалася, принаймні, ще з козацьких часів – орієнтація на сусідні держави.

Це добре показав Я.Дашкевич у статті про П.Тетерю. Він підкреслює: “Трагедія України у ХУІІ ст., полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з прихильників-сусідів. Багатівкове перебування з розбійницьким степом ... не давало можливості здійснювати перехід до незалежної держави без попереднього залежного періоду”⁶.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. ідеї “османовільства”, “полонофільства”, “австрофільства” були здані в архів, й дилема орієнтації спростилася до мінімуму: або Росія, або незалежна Україна. Втім, як і сто років тому, останніми десятиліттями над істориками вкотре навис дамоклів меч відповідальності за сприйняття українських постулатів широким загалом людності. На жаль, і зараз лишається мріяти про той час, що намагався здійснити В.Липинський, коли заможні верстви – власницька еліта перейматиметься українським державним інтересом.

Усі найвизначніші історики – батьки новітнього українства, не говорячи про добу визвольних змагань, були безсрібниками: М.Максимович, О.Бодянський, М.Костомаров, П.Куліш, О.Кістяківський, В. і Д.Антоновичі, М.Драгоманов, О.Барвінський, І.Франко, В.Липинський, С.Томашівський, Д.Дорошенко, С.Єфремов, О.Лотоцький, усіх годі перелічити. Не бідним був, хіба лише М.Грушевський.

Вони не могли сподіватися на заможного “спонсора”, який би профінансував омріяний ними ідеал майбутньої України. Навіть не історики І.Котляревський, Т.Шевченко, О.Кониський, М.Міхновський, Є.Чикаленко свої національні почування й висловлювали через історичну аргументацію.

Я.Дашкевичу було важче за своїх попередників, бо царський диктат і переслідування не йдуть в жодне порівняння з молохом комуністичного режиму. Наяти спільників М.Грушевському було куди легше, ніж соратників Ярославу Романовичу. Відкрито опиратися системі як і Я.Дашкевич наважився з істориків хіба ще М.Брайчевський та Я.Дзира. Решта по мімікріювала: пристосовувалася, писала на догоду владі.

Україна 60–80-х років ХХ ст. мала низку солідних істориків: Я.Ісаєвич, І.Бутич, С.Білокінь, М.Крикун, О.Компан, О.Апанович, Ф.Шевченко, О.Купчинський, О.Мацюк, – але неофіційним лідером, символом незламності, був саме Я.Дашкевич. Йому вдалося жодного разу не зрадити собі, й попри тиск системи, писати свої твори виключно крізь призму національного пріоритету.

Я.Дашкевич закінчував свої студентські студії за радянської системи, яка розглядала історію як чільний інструмент партійної ідеологічної машини. Мабуть, не є випадковістю, що за освітою Я.Дашкевич став філологом, що спеціалізувався з вірменістики⁷ та в царині історико-філологічних досліджень інших кочових народів українських степів.

З історії вірменських колоній в Україні була захищена його кандидатська дисертація. А ще багато ним написано з допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін: історичної бібліографії, ономастики, археографії та джерелознавства.

Лише за т.зв. перебудови Я.Дашкевич одержав можливість сказати своє вагоме слово як історик громадсько-політичного життя та національно-визвольного руху середини минулого століття. Ще у 1960-ті роки його талант історика-концептуаліста, систематизатора й аналітика був оцінений визначним архівістом, редактором низки фахових археографічних видань – Іваном Бутичем, який у кожне число “Архівів України” та збірника “Історичні джерела та їх використання” вмещав статті, публікації джерел та рецензії, що вийшли з-під пера Я.Дашкевича. За радянськими канонами більше двох разів на рік одного автора не можна було друкувати. Відтак матеріали Я.Дашкевича виходили під десятком прибраних псевдонімів.

В 1970-ті роки друкуватися можна було йому хіба за кордоном. У другій половині 1980-х років актуальні з суспільно-історичної точки зору, з надзвичайним публіцистичним талантом написані, статті Я.Дашкевича буквально «миттєво» розбиралися різними періодичними виданнями. У цей час і наступне десятиліття він стає улюбленим автором усіх львівських часописів, київського щорічника “Україна. Наука і культура”, “Україна в минулому”, журналів “Українські проблеми”, “Київська старовина”, “Пам’ять століть”, “Українського археографічного щорічника”.

З часом відбувалися своєрідні змагання, який з періодиків першим надрукує статтю Я.Дашкевича. Варто зауважити, що початок 90-х років – своєрідний історіографічний бум. У той час низка видавництва у Києві і Львові перевидає класичні твори з історії України, спогади, політологічні праці тощо⁸. Фахівців з багатьох проблем, окрім Я.Дашкевича практично не було. І Ярослав Романович пише низку ґрунтовних передмов, у яких уперше у пострадянський час проаналізовано творчість провідних українських істориків першої половини минулого століття.

У другій половині 1980-х – 1090-х роках Я.Дашкевич був надзвичайно плідним істориком (за показником праць десятирічної давнини він мав більше тисячі позицій

праць)⁹, з швидким і легким пером, який, на жаль досі має лише кілька збірників власних творів. Водночас його історіографічний доробок досі залишався поза увагою. І тільки з появою збірки праць Я.Дашкевича «Постаті» (Львів, 2006) ця лакуна, принаймні в ділянці біоісторіографії, почасти заповнена.

Втім, залишаються розкиданими по багатьом виданням чимало інших історіографічних розвідок ученого. Взагалі за жанровою тематикою творчу спадщину Я.Дашкевича у ділянці історіографії можна умовно поділити на біографістичні студії й проблемно-тематичні дослідження. Останні, цілком логічно, могли б скласти другий том українознавчих публікацій Дашкевича в царині історіографії.

Варто підкреслити, що українська історична лектура небагата на праці концептуального характеру. На поч. 1990-х років вийшов двотомник І.Лисяка-Рудницького під редакцією Я.Грицака¹⁰. Я.Дашкевич, як І.Лисяк-Рудницький, історик літератури академік О.Білецький та низка інших поважних учених, так і не випустив жодної монографії.

Зрештою, попри вагомість цього виду наукових студій за академічною вартістю, концентрацією думок, невеликі за обсягом статті Івана Лисяка-Рудницького стали справжнім бестселером для українських істориків пострадянської доби. Видатний історик діаспори ще за життя став одним з найвидатніших дослідників інтелектуальної історії України ХХ ст.

У другій половині минулого століття серед істориків-концептуалістів історії модерного часу на передній план висувається професор Гарвардського університету Роман Шпорлюк. Досі дослідження зазначеного автора, переважно читають у журнальній версії. Відтак з його науковою творчістю ознайомленні, переважно фахівці. Наголосимо, що публікація окремих збірок наукових праць учених такого масштабу суттєво розширює коло читачів, принаймні в десятки разів.

Я.Дашкевич – третій в когорті найвизначніших дослідників українського інтелектуального світу кін. ХІХ–ХХ століть.

Основні історіографічні ідеї Ярослава Дашкевича

В нашому есе, не претендуємо навіть на побіжний аналіз історіографічної спадщини професора Ярослава Дашкевича. Напевно у найближчому часі з'являться спеціальні монографічні дослідження з дослідженням його творчості. Спробуймо лишень ескізно, у загальних рисах, змалювати основні думки цього самобутнього українського вченого з сутнісних питань національної історіографії; розставити деякі акценти, наголосити на тих моментах, що мають суспільне звучання.

Не торкатимемось також і багатьох праць Я.Дашкевича, а лише сумарно скажемо про його основні, на наш погляд, історіософські (хоч цей термін не сприймається львівським професором) ідеї.

Перечитуючи його біоісторіографічні нариси про істориків, ми маємо розуміти, що Я.Дашкевич не ставив за мету подати всебічний аналіз творчості і думок тих учених. Натомість він прагнув виокремити ті моменти їхньої творчості, які суголосні нинішній добі, які найбільше цікавлять читача у зв'язку з особливостями теперішнього політичного моменту.

Автор зупинявся на контраверсійних думках і ідеях, які спотворено висвітлювалися в радянській або діаспорній історіографії, котрі мали стереотипну традицію невірною або й сфальшованого сприйняття. Багато важливих речей з творчої лабораторії Я.Дашкевича залишилися поза увагою.

Втім, нас цікавлять передусім авторські інтерпретації думок про ключові постаті історіософської думки першої половини ХХ ст.: М.Грушевського, В.Липинського, Д.Донцова. Надзвичайна ерудиція автора дозволяє йому сконфронтувати судження кількох протилежних за ідейними уподобаннями авторів, вказати на парадокси й підводні камені вчинків того чи іншого науковця або історичного персонажу, подати несподівану трактовку, що перевертають усталені думки іншого вченого або діяча.

Варто мати на увазі, що статті Я.Дашкевичем писалися у різні проміжки історичного часу. Тому оцінки історика варто розглядати в контексті конкретно-історичної ситуації, яка була в Україні на момент написання певної статті.

Часто ми можемо спостерігати генезу думок автора про той чи той персонаж, нюансування такого ставлення часто густо перебуває у залежності від завдань яке ставить перед собою Я.Дашкевич. Тому приміром, коли М.Драгоманова Ярослав Романович оцінює в контексті ідеології чинного націоналізму Д.Донцова постать першого українського соціаліста набуває негативного забарвлення. Натомість, коли йдеться про інтелектуальні побудови пізнього М.Драгоманова, то Я.Дашкевич порівнюючи того з попередниками, й раннім М.Драгомановим, що нехтував ідею української держави, оцінює його достатньо високо. Те саме можна сказати й про М.Грушевського. Нюанси ставлення до нього залежать від того про які політичні вартості внеску М.Грушевського у суспільно-політичну скарбницю минулого йдеться. Докладніше про ці постаті нижче.

Опубліковані у збірнику «Постаті» статті писалися Я.Дашкевичем у різні часи, більшість з них відноситься до останніх часів радянської епохи та початкових років відродження новітньої української держави. Відтак їхньою наріжною провідною думкою є заклик до повернення істориків на рейки національної схеми історіографії. Історик радить дивитися на події української історії крізь призму інтересу власної нації і держави, а не очима істориків сусідньої держави і передусім Росії.

Якщо науковець займається дослідями суспільно-політичного руху модерного часу, його висновки не можуть не мати політизованого забарвлення. Не є політично безстороннім, а радше навпаки ідейно заангажованим, й Я.Дашкевич.

Приміром, наукова творчість М.Грушевського та його “Історія України-Руси” (“ІУР”) були не лише суто науковою, але одночасно й політичною справою. Власне, саме визнання існування окремішнього українського історичного процесу, вказувало на перспективу існування нації на майбутнє, тобто давало до рук політиків ідеологічну зброю.

Не меншу, а може часами й більшу, політичну заостреність через актуалізацію суто наукових проблем, має наукова творчість Ярослава Дашкевича. Кожна його стаття підкреслює значення наукової позиції у формуванні ментальних пріоритетів української людини.

Я.Дашкевич на порозі 1990-х років був найпалкішим пропагандистом повернення до джерел національної історіографії. Національний дискурс, на його думку, має бути

домінуючим концептуальним чинником для сучасного українського історика. Причому проблема полягає не лише в тому, що ще циркулює стара радянсько-російська модель історичного процесу на Сході Європи. Адже під впливом швидких суспільних зрушень старі кадри науковців швидко перебудовувалися й ставали адептами національної історіографії. Марксизм підмінявся національним дискурсом, плюс на мінус, а в методологічному та світоглядному плані праці цих істориків залишалися тим самим, лише підфарбованим, радянським історіописанням. Головною проблемою є оволодіння методом джерелознавчого досліджу, призабутого за 80 років ідеологічного дискурсу.

У добу глобалізації з'являється новий виклик – постмодерна історіографія, яка зорієнтована на тотальну фрагментарність, розмивання засадних основ сцієнтизму. Відтак часто-густо “українське питання” залишається на маргінесі історії. Під претекстом впровадження нових підходів, стратегій, методик, стверджується відсталість традиційного (як позитивістського) історичного методу досліджень, а національне представляється анахронізмом, колодою на шляху до загальнолюдських цінностей. Таким чином часто російський вплив на українське інтелектуальне життя підміняється впливом західним (американським), при якому нехтуються реальні проблеми сучасного національного розвитку України.

Я.Дашкевич у виступах на конференціях й у своїх публікаціях підкреслює, що Україна не знаходиться в рівних з Росією або Польщею духовних умовах існування. Останнім не загрожує втрата свого національного “Я”.

Натомість українська держава ще багато років потребуватиме громадського й державного плекання національного бачення проблем минулого. Відтак будучи головою львівської філії Інституту української археографії та джерелознавства НАН України, Я.Дашкевич ініціював спільно з київськими істориками-археографами видання творчої спадщини не лише метра української історіографії Михайла Грушевського, але й усієї його галицької історичної школи.

На превеликий жаль, з цього амбітного проекту вийшло лише одне видання – праці Василя Герасимчука¹¹. Проте інші львівські видавництва, й зокрема “Світ”, на межі 80–90-х років минулого століття видавало низку творів інших істориків учнів М.Грушевського, передусім І.Крип'якевича¹².

Я.Дашкевич постійно наголошував, що національний дискурс не є конфронтаційним до соціального й космополітичного вимірів сучасності. Навпаки національний дискурс органічно співіснує з ними, як це ведеться в старих національних історіографіях інших країн світу.

Перед Я.Дашкевичем стояла низка теоретичних проблем, які відразу виринули перед відродженою після багаторічних заборон українською історіографією. Одна з них – це співвідношення між т.зв. державницькою і народницькою історіографіями.

Народницький і державницький напрями в історіографії

У спадок сучасним історикам діаспорна історіографія залишила низку стереотипів, які спотворювали питання ставлення істориків кінця XIX – початку XX ст. до власної держави. Чи дійсно існував, згідно тверджень істориків державницької школи (В.Липинський, Д.Дорошенко, І.Кревецький), непримиренний антагонізм між

державниками і народниками? Чи дійсно народники нехтували українським державним інтересом у минулому, віддавали пальму першості інтересу народу, нехтуючи інтересами держави? Передусім це питання порушувалося у зв'язку з науковою і громадською діяльністю М.Грушевського. Тому докладніше зупинимося на цьому.

На питання “народництва” і “державництва” вже існували відповіді голови УІТ, Любомира Винара. Професор Винар, говорячи про штучність термінів “державництво” й “народництво” відносно істориків, які гуртувалися навколо Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові, пояснював його виникнення й функціонування суто політичними мотивами. З цим важко не погодитися.

Зокрема, він слушно наголошував, що історики т.зв. державницького напрямку гуртувалися навколо гетьманських політичних структур, а т.зв. народники – навколо партій уенерівського напрямку¹³. Голова УІТ і головний редактор “Українського історика” ще з 1960-х років твердив, що “державницька школа” виросла з історичної школи М.Грушевського¹⁴.

Продовжує функціонувати й традиційний погляд про принципову відмінність “державників” і “народників”, бо буцімто в історичних “народницьких” концепціях чинник соціально-економічний превалював над державно-політичними інтересами¹⁵.

Але немає серйозних підстав стверджувати, що в “ІУР” соціально-економічний аспект превалює над політичним, чи що М.Грушевський мало уваги приділяв різним формам української державності протягом тисячолітньої її історії. Сьогодні такі думки виглядають анахронізмом, особливо коли проф. Пеленський знаходить елементи державництва у Д.Бантшиш-Каменського та М.Маркевича, і не помічає їх у М.Грушевського.

Ще більш дивним виглядають твердження про те, що схему національної історіографії до львівського професора начебто сформулював М.Максимович. Між тим деякі сучасні українські історики взагалі не відносять Д.Бантшиш-Каменського до української історіографії¹⁶. Можемо погодитися з шановним липинськознавцем, що М.Костомаров, В.Антонович і О.Лазаревський складають в українській історіографії окремих – українофільський в політичному сенсі етап, але долучати до їхньої компанії М.Грушевського, на нашу думку, немає підстав.

Я.Дашкевич у статті про І.Крип'якевича пише, що великі історичні категорії – народ, нація, держава, – “які часто протиставляють, насправді доповнюють одна одну, ... перетворюючись у фундамент для виникнення нових великих історичних категорій”. М.Грушевського Ярослав Дашкевич так само, як і Л.Винар, вважає істориком державницького напрямку ще від часів навчання у київському університеті. “І цього державницького, – на його думку, – [М.Грушевський] дотримувався під час усього творчого життя”¹⁷.

Більше того, Я.Дашкевич переконаний, що обидві ці напрями суспільно-політичної думки доповнювали одна другу. І консерватори-елітаристи, і соціалісти-демократи, до яких належав М.Грушевський з однаковою повагою ставилися до цінностей власної держави.

Професор Дашкевич, поєднуючи національний і державний ідеал дає влучне наświetлення попереднього етапу українського визвольного руху – народницького

(українофільського), романтичного (кирило-мефодіївського, слов'янофільського) й козацько-автономістичного, кажучи про елементи державницької свідомості у світосприйнятті всіх визначних попередників Грушевського – В.Антоновича, О.Барвінського, О.Кониського, а розпочинає від В.Капніста. Твердження про т.зв. двоєдушність останнього (грек за родовим походженням, народжений українцем, росіянин з вибору) та таких як він (у тому числі і М.Гоголя) Я.Дашкевич не сприймає. Очевидно вважаючи мову творів не визначальним чинником для донаціонального (домодерного) етапу українського руху.

Я.Дашкевич закликає не протиставляти напрями один одному, не перекреслювати досягнення попередніх генерацій істориків і суспільних мислителів, а узгоджувати та гармонізувати позиції кожної наукової школи. Він бачить генетичний зв'язок між кожним наступним витком суспільно-політичної думки, де попередні здобутки ставали фундаментом, вихідною точкою для наступного покоління науковців і політиків.

Тому за візією Я.Дашкевича історик має прагнути до історіографічної рівноваги. Мають право на існування різні версії української революції 1917–1921 рр.: уенерівська, гетьманська, російсько-комуністична й українсько-колабораційна та націоналістична.

Зрештою, коли міняється суспільний клімат в Україні і сучасні політики починають використовувати українських класиків з антиукраїнською метою, стає відчутним брак радикально-національної точки зору на історичний процес. Я.Дашкевич, гадаємо, має слухність, вважаючи, що для вироблення такої собі консолідуючої “середньої лінії” у сучасній історіографії, треба виразно зазначити правий фланг українського інтересу.

Наприкінці 80-х початку 90-х років ХХ ст. нова демократична влада гостро потребувала нових світоглядних орієнтирів. Відтак було необхідно відкрити скарби національної демократичної думки поч. ХХ ст. і Я.Дашкевич пропагує М.Драгоманова й М.Грушевського.

Середина 1990-х кучмівський режим дрейфує в бік Москви і Ярослав Романович звертається до націоналістичної суспільної думки, зокрема пропонує тодішній Україні – політикам і громаді, рецепти Д.Донцова і Р.Бжеського. Він радить не ідеалізувати Центральну Раду та її керівників.

Українська влада, на думку Я.Дашкевича, – приховуючись за слова М.Грушевського, В.Винниченка намагається виправдати свою недолугу політику, “а часто відсутність політики сучасного українського уряду, що гарячково почав шукати санкції для своєї теперішньої діяльності в подіях майже 80-річної давнини, які відбувалися, зрештою, в цілком інших обставинах”.

Нехай візія націоналіста Бжеського дає не цілком об'єктивну і непомильну картину минулого, “але оскільки є тепер сили, що штовхають Україну на антинаціональний і антидержавний шлях, – пише Я.Дашкевич, – така книжка корисна.”

Ще й досі нерозв'язаною є проблема співвідношення національно-державної (державно-консервативної) історіографії, представлені професійними істориками від умовно кажучи В.Липинського – С.Томашівського до Б.Крупницького й О.Оглоблина й партійною націоналістичною історіографією та історико-політичною публіцистикою, найяскравішими представниками якої були Д.Донцов і Р.Бжеський.

Остання піддавалася тотальній, нищівній лайці з боку комуністичної пропаганди. Тому Я.Дашкевич враховуючи, що негативного пересічний український читач чув більше ніж позитивного, виступає на боці тих радикальних сил, які в умовах боротьби двох агресорів – Польщі й Росії – намагалися протистояти сталінсько-фашистському тоталітаризму, мобілізувавши західноукраїнську суспільність під гаслами ОУН.

Про співставлення Я.Дашкевичем В.Липинського й Д.Донцова говоритимемо нижче, але не викликає сумнівів, що більше симпатій Ярослава Романовича по стороні ідеолога чинного націоналізму.

На перший погляд це може викликати подив. Відразу пригадуються спогади О.Лотоцького про М.Грушевського в добі Центральної Ради¹⁸, коли всі соратники останнього по ТУПу були здивовані соціальним радикалізмом маститого вченого, заможної людини і його переходом у 1917 р. до лав есерів.

Замість того, щоб стати “арбітром нації” М.Грушевський став на бік однієї та й ще лівій партії. Цілком логічним видавався план очолити партію соціалістів-федералістів, партію статечних людей, вчених і інтелігенції. Вона виросла з ТУПу, яким кермував М.Грушевський. Але Грушевський хотів радикальніших змін, орієнтації на молодь і широкий загаль людності – селянська Україна у більшості йшла за есерами.

Така сама паралель проглядається й відносно Я.Дашкевича. Дія завжди краще від інерції й кабінетних розумувань. Націоналісти були тією силою, яка продемонструвала незнищенність прагнень нації до життя, спроможність до опору окупанту. Спрацювали родинна традиція, участь батьків у багаторічних активних діях на захист українських інтересів, власний досвід боротьби, загартування у сталінських таборах.

Я.Дашкевич абсолютно безкомпромісний у питаннях національного інтересу, у них він максимально контрастний (чорно-білий). Він не приймає напівтонів. Там де зазіхають на права української нації, будь то політичний виступ чи праця історика, Я.Дашкевич стає різким й жорстким полемістом. Він іде в бій, не добираючи слів і не щадячи супротивника.

На цьому місці слід згадати випадок, коли 1996 р. треба було захищати підручник Ф.Турченка від нападок депутатів-комуністів (у ньому вперше позитивно висвітлювалася боротьба ОУН-УПА). Спеціально просила приїхати до Києва Я.Дашкевича інспектор міністерства освіти Н.Теплоухова. Відтак українську візію Другої світової війни тоді вдалося відстояти.

Безумовно й Я.Дашкевич як звичайна людина, відчуває на своїй творчості тиск зміни сучасних політичних обставин, недолуге керівництво Україною політиками радянського виховання. Тому іноді щодо окремих постатей змінюються акценти й оцінки.

У кін. 1980-х Грушевський вимагав реабілітації як політик і Дашкевич цьому максимально сприяв, але в середині 1990-х політика Л.Кучми підважила українську незалежність, і це радикалізує ставлення до великого історика з боку Я.Дашкевича. У цей час Ярослав Романович більше критикує Грушевського як політичного й державного діяча, вбачаючи позитив лише в його науковій діяльності, що навряд чи є слухним.

Напередодні незалежності Я.Дашкевич трактує Переяславську угоду 1654 р. як союз рівноправних партнерів, а в 2004 р. – як результат деморалізації керівної верхівки козацтва національним інтересам.

Михайло Грушевський: між наукою і політикою

На межі 80–90-х років ХХ ст. Я.Дашкевич можливо найбільше спричинився до реабілітації й повернення до пантеону української культури імені Михайла Грушевського¹⁹. Конкурувати з ним може лише Сергій Білокінь, який у цей час надрукував знамениту статтю про найвизначнішого історика в “Літературній Україні” й видав не менш знані серед науковців “Спомини” М.Грушевського²⁰.

У 1988 р. Я.Дашкевичу доводилося ще спростовувати заявлені радянські штампи-налички повішені на М.Грушевського партійною пропагандою: про уявні постійні тертя на ідейному ґрунті з Франком; конфлікт НТШ у 1913 р., у якому радянські історики звинувачували авторитаристську вдачу голови Товариства; з’ясування стосунків у середині ВУАН з А.Кримським і С.Єфремовим; про т.зв. австрійське або німецьке “шпигунство” історика; про нападки на академіка з боку комуністичних російських й українських колаборантських істориків у 1930-ті й пізніші роки.

Оцінюючи постать М.Грушевського через кілька років по тому Я.Дашкевич намагався з’ясувати непросте, теоретичного плану, питання: як узгодити наукову діяльність найбільшого історика усіх часів (в цьому у Ярослава Романовича ніколи не виникало сумнівів) і невиразного політика (в слабкості саме цієї іпостасі Михайла Сергійовича він також однозначно переконаний).

Я.Дашкевич пропонує розмежувати ці дві складові непересічної постаті вченого. Бо, коли їх розглядати у детермінованому поєднанні, як це пропонував один з найвідоміших сучасних фахівців української революції В.Верстюк, то тоді доведеться розчаровуватися не лише в діяльності М.Грушевського як політика, але і в М.Грушевському – історикові. “Політична діяльність М.Грушевського більше відбивалася на його, в основному, дуже об’єктивних наукових працях, ніж конкретні результати наукових досліджень на його політичній кар’єрі”²¹, – вважав Ярослав Романович. В іншому місці він пише: “Тверезий прагматизм фактології М.Грушевського, дуже різко контрастували... з теоретичною, а потім практичною діяльністю. В політиці він завжди залишався непоправним романтиком”²². Я.Дашкевич не шкодує різких інвектив на адресу М.Грушевського політика. При цьому він послуговується простою, і на перший погляд невідпорною формулою: “Грушевський був поганим політиком. Був поганим політиком, бо програв – а кожний політик, який програє, є поганим політиком”²³.

Інші претензії Я.Дашкевича до М.Грушевського-політика такі: 1) історик був більшою мірою кабінетним вченим, політикою займався епізодично – фактично можна казати лише про науково-популярну публіцистику, яка також мала відблиск кабінетності; 2) у 1917 р. М.Грушевський вступив у велику політику як аматор, що відбилося на якості його політичної діяльності; 3) в політиці він завжди залишався невинним ідеалістом-романтиком, а виявилось це у сліпій вірі в російську демократію, всесвітнє братерство і соціалізм; 4) примат соціального ставив вище

національного; 5) як фактичний перший президент України, не мав право повертатися в більшовицьку Україну; 6) не зумів навколо себе зібрати яскравих політичних особистостей. Узагалі, Я.Дашкевич ставить на обговорення тезу. Чи можна М.Грушевського вважати харизматичним лідером держави?

Погляди Ярослава Романовича у багатьох моментах повторюють закиди М.Грушевському з боку націоналістичної історико–політологічної публіцистики донцовського штибу. Спробуємо їх розглянути. Усі складові закидів складають органічну цілість, а відтак справляють враження цілком обґрунтованої оцінки. Ризикуючи одержати зауваження у бажанні виправдати М.Грушевського, все ж зважимо усі за і проти

При всій привабливій доступності, теза – “поганим є той політик, хто програв”²⁴, – виглядає схематизованою, у ній немає усіх кольорів складної палітри тодішньої української революції. Вона спрощує реальну політичну ситуацію 1917–1921 року і передодня революції. Чи дійсно політик, який програв – є поганим політиком? Чому ми не оцінюємо подібним чином керівників ЗУНР К.Левицького і Є.Петрушевича? Вони теж програли і все ж поганими політиками їх не часто називають.

Зрештою, програв і останній керманіч Директорії УНР Симон Петлюра і лідери ОУН Є.Коновалець та А.Мельник, чи виграв зрештою С.Бандера? Проте останні три постаті, на думку Я.Дашкевича й більшості прихильників радикального протистояння з більшовизмом, є добрими політиками. Звичайно, можемо почути закиди на кшталт того, що М.Грушевський був на чолі новопосталої держави, а всі інші перераховані політики за цю державу знову воювали, отже були у гіршому, ніж М.Грушевський становищі. Але чи дійсно це так?

У такому підході бракує історизму, вираховування конкретно-історичної ситуації, яку тонко відчуває Я.Дашкевич, приміром, стосовно І.Крип’якевича, пізнього М.Драгоманова або до Д.Донцова. Чи мусить одна людина нести відповідальність за справу, виконувати яку бралоя поруч з ним не один десяток проводирів?

М.Грушевський не відтирав талановитої молоді від співпраці в Центральній Раді. Навпаки він намагався консолідувати усі партії навколо виконання державотворчих завдань. У часи його головування до роботи були притягнені усі можливі талановиті політики, у тому числі і С.Петлюра, і Є.Коновалець. Хіба В.Липинському й М.Міхновському не знайшлося місця в УЦР, але чи має за це відповідати М.Грушевський? Або чи лише він один.

Б.Мартос згадував у своїх споминах, як приїхав по допомогу кваліфікованими політиками для Полтави до Києва, і як його мобілізував до роботи М.Грушевський, бо й у Києві бракувало людей (“Нікого до Вас не відправимо і ще й Вас у Києві залишимо”)²⁵.

На запитання у 20-ті роки В.Кузіва про причини поразки української революції Грушевський як головну вказував брак кадрів²⁶. Великий історик був головою держави європейського демократичного зразка, близьким у типологічному плані до чеського президента Т.Масарика.

Але на відміну від Масарика він не мав реально добре працюючої виконавської вертикалі. А воліти бачити в Грушевському диктатора, українського Леніна чи Пілсудського, навряд чи реалістично. Не біда це Грушевського, а проблема соціально і

політично неструктурованого й духовно не готового до опанування ситуацією тодішнього українського суспільства.

М.Грушевський значно випередив рівень готовності пересічного українського політикуму. Якби не він, не його титанічна громадсько-політична праця двадцять років до революції, Україна не мала б і такого поступу й досягнень, які були у добу визвольних змагань. Грушевський був творцем історії, і це відзначив у своїй статті С.Єфремов, говорячи, що іноді важливіше творити історію, ніж її писати²⁷.

Твердження про кабінетність Грушевського до 1917 р. очевидне перебільшення (у своїх спогадах О.Лотоцький якраз відзначає протилежне – М.Грушевський не був за типом німецьких професорів, кабінетним вченим). Він був в Україні між двома революціями найпомітнішим політиком.

Ні есдеки, ні есери не мали й близько подібної фігури, котра б у такій мірі була задіяна в політиці. Скажімо й С.Петлюра, й М.Порш, і Л.Юркевич не були такими активним й поважними діячами, як Грушевський. Нелегальний політик узагалі не може зрівнятися у популярності з політиком легальним. Останній був заангажований у творення трьох (!) політичних партій: в Україні Наддніпрянській й Україні Галицькій (національно-демократична партія, радикально-демократична партія та ГУП).

Він протягом майже трьох років консультував українську фракцію в петербурзькій Державній Думі (ДД), де особисто перезнайомився з усіма ключовими гравцями російської політичної арени, і передусім з найвизначнішими кадетами, зокрема П.Мілюковим. Якби не це українцям годі було сподіватися прихильних до української справи рішень протягом 1913 року в ДД.

Михайло Грушевський був автором фактично першої української автономістичної конституції, яку теж збирався провести через ДД. Історик активно політизував український рух у Львові і Києві. Саме його радикалізм в питанні галицько-українського опортунізму у відношенні до польських політиків стало причиною конфлікту в НТШ 1913 р. і його відходу від західноукраїнських справ.

Отже Грушевський був активний політик-практик, а не зарозумілий теоретик. У 1917 р. він вступав не як аматор, а як досвідчений політик, що набрався досвіду у численних зіткненнях з російськими і польськими партіями, у баталіях з виразниками супротивних державно-національних ідей (російською і польською) у боротьбі з представниками українських партій клерикалів-консерваторів (О.Барвінським й Ю.Романчуком), націонал-демократами (К.Левицьким, В.Будзиновським та ін.)

Для царських урядовців увесь “мазепинський” рух асоціювався передусім з Грушевським, і на нього спрямовувалися у першу чергу удари численних захисників “єдиної неподільної”. І це лише принагідні приклади політичної активності М.Грушевського, усього ж їх можна наводити десятками.

На початок Лютневої революції серед українських політиків у Грушевського просто не було конкурентів. Усіма без виключення партійними угрупованнями він сприймався як беззаперечний національний лідер, і в цьому сенсі він був харизматиком більшим за С.Петлюру, бо соціальна й політична база підтримки останнього була значно вужчою. От хто був дійсно кабінетною людиною після 1897 р. так це соратник Грушевського – Іван Франко.

У політиці Грушевський був достатньо тверезою людиною. Йому бракувало, звичайно, практицизму й безпринципності для досягнення політичних цілей. Але до російських демократів як і його вчитель В.Антонович, він ніяких сентиментів не мав, надій на щирі допомогу останніх не плекав.

Ще 1905 р., щодо відносно ніби навіть прихильних до українських домагань росіян і українців – членів російських партій, М.Грушевський занотовував у щоденнику: “Не шукати зносин з ними, а зневажати й погорджувати ними. Чи допомогли що мої знайомі нам в українських справах чи інші? Ріжні Василенки і Шахматови! Нині був [М.]Дашкевич у нас з родиною, ніби дуже розположений – але й він такий самий – як щирий, то переляканий над всяку подобу”²⁸.

Те, що Грушевський не вірив російській демократії свідчить і його публіцистика – статті в “Літературно-науковому віснику” під рубрикою “На українські теми”: “Українська дебата”, “Сіяння вітру”, “Фабрикація сепаратизму”, “Українство і всеслов’янство”, “В слов’янських обіймах” та ін.²⁹

Приміром, у статті “Гріхи наші”(1907) М.Грушевський ставлячи на одну дошку російських реакціонерів й поступовців, писав так: “Російська бюрократія і російське поступове життя однаково вирости й розцвіли на українських костях – одна на костях тих, що душу свою полагали для російських “чинов і орденів”, друга – на костях тих, що так само не за страх, а за совість трудилися для розросту й розцвіту російської культури й поступу, кидаючи на “Благословену Україну” чи то на український смітник тільки негодящі відпадки”³⁰.

Та теза про кінець для України московської орієнтації, висловлена Грушевським у книзі “На порозі нової України”, після спалення Муравйовим його будинку на Паньківській у січні 1918 р., радше треба сприймати як кінцеву фазу світогляду М.Грушевського, а не його початок. Винниченко, дійсно був загіпнотизований поступовим флером російської демократії, голова ж Центральної Ради щодо неї ілюзій не мав.

Національний пріоритет М.Грушевський ніколи не ставив нижче за соціальні питання. Й до революції і під час її, ці проблеми навіть попри тиск лівих партій, до яких тоді належав Грушевський намагався вирішувати паралельно. Вирішення аграрної проблем ще до революції пов’язував зі здійсненням національної перебудови Російської імперії³¹.

Чи мав Грушевський повертатися в Україну червону, чи як голова незалежної держави мав залишатися в еміграції?

Питання це більше має риторичне ніж ідеологічне значення. В Україну тоді повернувся не лише есер Грушевський, а й автор першого самостійницького трактату націонал-демократ Ю.Бачинський і засновник національної географії, академік С.Рудницький, і навіть деякі члени СВУ (зокрема співробітник голови НТШ – В.Козловський).

Збирався повертатися до України і фактичний голова СВУ (номінальний її секретар) Андрій Жук, якого зовсім немає причин підозрювати у любові до більшовиків³². Українська незалежність не здобулася на таку міжнародну підтримку, як чеська самостійність напередодні Першої світової війни. Це зрозумів М.Грушевський після невдачі із заснованим ним у 1919 р. Комітетом незалежної України (КНУК),

Паризькою мирною конференцією і спільної акції есерів і есдеків на Люцернській конференції Соцінтерну.

Зрештою, варто наголосити, що М.Грушевський не міг стати Т.Масариком, навіть при власному бажанні – світова opinio тоді не була на стороні України³³.

Справа політичної еміграції була програна, її вплив на події в Україні зводився нанівець з кожним роком. І це Грушевський відчув раніше за інших емігрантів. В цьому гадаємо, була основна причина його “зміновіховства” й т.зв. радянофільства. М.Грушевський вертався в Україну, щоб, як писав О.Оглоблин, єдиною для нього можливою зброєю – пером науковця продовжувати політичну справу українського визволення³⁴. Діяльність М.Грушевського у більш–менш вільний період підрадянського життя виправдовує Грушевського.

За шість років (1924–1930) він виховав цілу плеяду нової генерації істориків, яких кількісно було вдвічі, мабуть, більше, ніж представників його львівської школи. Хоч на її формування Грушевський витратив втричі більше часу. Не повертатися в Україну було для Грушевського простішою річчю. Матеріальне забезпечення у Європі він мав краще, ніж у Києві.

Суть справи повернення була у принципових моментах, що вимагали від М.Грушевського особистої мужності. Історик мав право розраховувати на перемогу курсу українізації й затухання комуністичного радикалізму. З середини розкладеного більшовицького режиму мала повстати незалежна Україна. Ні Грушевський, ні його прихильники не могли передбачити тотальних репресій і нищення всього українського у часи сталінською диктатури.

Отож, попри фантастичність спогадів М.Стахіва³⁵, про міфічні відомості у віденського емігранта про можливість поправління курсу й можливої ревізії, так само як і більшовицької революції, М.Грушевський напевно сподівався на слушну нагоду і в такому разі він мав бути в осерді українського життя в Києві, щоб вчасно долучитися до відродженого політичного життя.

Іншою важливою проблемою сучасного грушевськознавства, яка була з великим розумінням й ерудицією з'ясована Я.Дашкевичем, є питання про співвідношення народництва й державництва у науковій й громадсько–політичній діяльності М.Грушевського. Ярослав Романович йде стежкою, заповідженою від 1950-х років Б.Крупницьким³⁶, О.Оглоблиним, І.Витановичем³⁷, В.Дорошенком, М.Стахівим, М.Андрусом Л.Винарем та істориками, що гуртувалися навколо журналу “Український історик”. Цим він ніби скріпив тяглість реального, а не доктринерського розуміння суті цих двох понять.

Цікаво, що від часів Другої світової війни усе більша кількість науковців почала відносити М.Грушевського до табору істориків–державників. О.Оглоблин і М.Слабченко, очевидно не без впливу робіт В.Липинського й Д.Дорошенка, сприймала М.Грушевського у 1920-ті роки народником, а себе зараховували до істориків економічної або марксистської школи. У часи американської еміграції Оглоблина, історіографи почали відносити Олександра Петровича й М.Грушевського вже до однієї національно–державної школи.

Пояснити як Грушевський з історика–народника перетворився на історика–державника було не завжди легко. Так приміром М.Андрусак в одному реченні

примудрявся перечити сам собі: “Хоча Грушевський був істориком-народником і свій послідовний демократизм підкреслював ще в 1920 р., однак, його схема відокремлення історії України від “общерусскої” та очолювання ним новітньої української держави, відокремленої від московської, зробили з нього непримиренного з москалями українського історика – націоналіста-державника”³⁸. З Андрусом згоджується М.Стахів. Він намагається по-своєму витлумачити поняття “історик-народник”: “1). Історик-державник це той історик, що бере чи брав провідну роллю в державі, 2). Історик-державник може означати ще такого історика, який займається в своїх працях лише історією держави, як такої, а вслід за тим держави свого народу, історією державного устрою і державного права”³⁹. За таким же принципом М.Стахів визнає Грушевського одночасно й історико-народником.

Відобразив академік історичний розвиток українського народу, мав симпатії до народу? Маєш в Грушевському історика-народника. Відразу впадає в око розмитість понять, відчувається, що зовсім інший смисл вкладають у них М.Андрусак і М.Стахів у 1970-х, ніж І.Кревецький і Д.Дорошенко у 1920-х роках. Останні два вирізняли аспект еліт і народної маси; демократизм і консерватизм в історіософській конструкції; наголос на політичній історії держави або народного життя. Якщо оцінювати істориків за критерієм Андрусика-Стахова, тоді в обидві одночасно категорії треба віднести майже усіх українських істориків, які поділяли національну історіографічну схему (напрямо) М.Грушевського.

Тобто терміни “державницька” й “народницька” історіографія на середину 1960-х років щодо істориків, які почали свою наукову діяльність після 1894–1898 рр. – часу переїзду М.Грушевського до Львова і виходу в світ першого тому “ТУР” втратили свою актуальність, зокрема відбулося вихолощення змісту цих термінів. А отже, це є ще одним підтвердженням висновку, що в основу цих історіографічних понять був покладений не методологічний чи науковий, а політико-ідеологічний чинник⁴⁰.

На початок 1990-х років питання народництва і державництва М.Грушевського актуалізувала тодішня суспільно-політична ситуація в Україні. Чи бути новому союзному договору і Україна залишиться федеративною республікою у складі “оновленого” Союзу, чи все ж таки її дрейф до окремішності, завершиться утворенням незалежної держави.

Аргумент народництва і в парі з ним одвічного федералізму М.Грушевського був для посткомуністичного чиновництва, партійної номенклатури, сильним аргументом для легітимізації курсу на федеративний зв’язок з Росією. Тоді, як зрештою і сьогодні, історики намагалися вловити політичну кон’юнктуру і написати “актуальну” працю.

У цей час приміром з’явилася книжка В.Кравченка про Д.Багалія, де боязка, обережна позиція Дмитра Івановича щодо української незалежності представлялася, як зважена і твереза тактика справжнього федераліста. Протягом 1991 р. друкувалося до десятка публікацій О.Копиленка і його окрема книжка, у якій М.Грушевський змальований як переконаний федераліст, національний реаліст, що завжди цінував державний союз України з Росією⁴¹.

Проте і після грудня 1991 р. тривало трактування М.Грушевського як федераліста-народника в науковій і політичній сфері.

Посткомуністичні історики⁴² й далі свідомо формалізували складний процес розгортання української революції. Писав історик про утримування федеративного зв'язку з Росією, відтак був переконаним федералістом. Байдуже, що Грушевський змушений був враховувати суспільні настрої у Наддніпрянській Україні, і щоб підготувати позитивне сприйняття ідей незалежності, не відлякати від української справи всуціль зросійщене місто, підкреслював побажаність автономізму.

Я.Дашкевич у свої трактовці постаті великого історика і громадського діяча намагається уникнути двох екстрем: затирати різниці між народництвом і державництвом – і представляти М.Грушевського як стовідсоткового державника, або за традицією вважати його народником і федералістом⁴³. Останню позицію боронили історики марксистсько-ленінського вишколу, але й національний табір зберігав вірність В.Липинському – Д.Дорошенкові. Схоже і сьогодні таке становище займають приміром Я.Пеленський і Я.Грицак. Натомість Наталя Яковенко, зовсім на наш погляд неслухно, вважає ідеологію Грушевського підставою для більшовицької візії минулого у 30-ті й пізніші роки, не роблячи різниці між національним і російським комунізмом, українським і європейським соціалізмом⁴⁴.

Позитивістом-народником вважав М.Грушевського О.Пріцак. Він залишав поза розглядом громадську працю М.Грушевського, переважно зосереджуючись на його науковій методології і історіософії. О.Пріцак кваліфікував погляди Грушевського за пануючим методологічним чинником: до 1904 р. (викладів у Паризькій вільній російській школі) М.Грушевський був позитивістом, після того соціологом. Омелян Йосипович звертав увагу, як і І.Витанович, що періоди української державності лягли в основу періодизації “ТУР”⁴⁵.

Я.Дашкевич до старої полеміки додав свої цікаві й влучні спостереження. Як колись М.Драгоманов у своїй рецензії на статтю М.Грушевського “Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці” (1892) відзначав відсутність принципової різниці між державою і громадою (якщо остання живе автономним життям, то вона є такою самою державою, як князівство чи будь-яка інша територія під владою володаря), Ярослав Романович логічно зазначає – держава і територія населена спорідненим етносом взаємопов'язані речі. Якщо предметом дослідження М.Грушевського є не “Південно-Західна Росія”, а Україна-Русь, то є підстави оцінювати Грушевського вже 1890-ті роки як націонал-державника.

Остаточній відхід від народництва Я.Дашкевич датує виходом першого тому “ТУР” – 1898 р., а сам напрям до якого належав історик, від того часу і до кінця життя, класифікує як національно-державний.

Я.Дашкевич доречно наголошує на пануванні і в 90-ті роки ХХ ст. примітивного розуміння поняття “народництва”. Якщо народником був В.Антонович, то автоматично народником мав бути і М.Грушевський. І навпаки, якщо майже усіх його учнів ми відносимо до державницької школи, то яким чином вони могли ними стати без виховного впливу свого вчителя?

І практична (громадсько-політична) діяльність на думку Я.Дашкевича, однозначно свідчить, що Грушевський “ніколи не був народником”. Взагалі від В.Липинського і К.Грушевського відрізняло хіба те, що останні аж надто часто згадували про українську державу і державність.

Слушна думка. До 1917 р. ми взагалі маємо усі підстави зараховувати В.Липинського до історичної школи М.Грушевського. Сам В'ячеслав Казимирович у листах до львівського професора називав себе його учнем. У виданнях НТШ й ЛНВ були надруковані його найвідоміші речі. До революції В.Липинський визнавав ідейний провід М.Грушевського, ставлячи себе на правий фланг (представником римокатоликів) загальнодемократичного руху на чолі з головою НТШ.

Я.Дашкевич поділяє думку Л.Винара⁴⁶, що свої висновки критики Грушевського засновували на єдиній статті в журналі “Борітеся-поборете”. Метою цієї статті історика було на думку Дашкевича бажання М.Грушевського “у такий вульгаризаторський спосіб показати себе соціалістом-революціонером (але не народником) в історичній науці від початків своєї дослідницької діяльності”⁴⁷.

На нашу думку основна ціль статті “Українська партія есерів та її завдання” – обґрунтування повороту в радянську Україну, а зовсім не виправдання бездержавності. Грушевський визначав тактику національної праці для лівого центру політичних сил. Він робив ставку на розкладання більшовицького режиму з середини, а для цього могли найкращим чином прислужитися народництво – яке приміряло українців, що програли у збройному протистоянні з владою, яка в Україні представляла чужу (російську) державність. М.Грушевський фактично переконував нормально сприймати існування під чужою державою, щоб без поспіху, поступово, мирним шляхом, одержати власну державу, витіснивши з України державу російську.

Біда в тому, що М.Грушевський в умовах радянської цензури не міг дати відповідь закидам опонентів, і написати, що він не менший державник ніж його критики. По суті антидержавність М.Грушевського для Д.Дорошенка і його однодумців полягала в тому, що він повернувся в Україну більшовицьку. Дійсно всі т.зв. історики-державники опинилися поза засягом Москви, але ж пізніше визнані державницькими істориками – О.Оглоблин, Н.Полонська-Василенко, П.Курінний, В.Дубровський, Л.Окіншевич у 20–30-ті роки разом з Михайлом Грушевським працювали на підрадянській Україні.

Я.Дашкевич відзначає невдалу для Грушевського стилізацію думки у цій сумнозвісній статті, що дало можливість його опонентам захопитися за сказане, й підкинуло аргументи для критики М.Грушевського як антидержавника. Якщо звернутися до методології дослідження, вважає Я.Дашкевич, то позитивіст М.Грушевський ніяк не міг бути народником. Народництво – це романтичний етап історіографії.

Висновки Я.Дашкевича з даної проблеми є такими: 1) М.Грушевський є родоначальником національно-демократичного напрямку; 2) Його учні представляли консервативне відгалуження цього напрямку; 3) Між учнями і М.Грушевським були деякі ідеологічні, а не методологічні розходження; 4) історикам радянської школи вигідно тримати М.Грушевського в “клітці” народництва, бо сучасним політикам (на 1996 р.) він потрібний як народник; 5) Без огляду на те як буде з’ясовано питання ким все ж таки був Грушевський – народником або державником, – він залишається найвидатнішим істориком понад усіма напрямками.

З деяким думками Я.Дашкевича щодо М.Грушевського можемо подискутувати. Наприклад, важко погодитися з твердженням Ярослава Романовича, що Грушевський не був історіософом, бо як “позитивіст відкидав будь-яку філософію історії”⁴⁸.

Втім, історіософського навіть в позитивістичній “ТУР” є дуже багато. О.Пріцак у своєму відомому вступі до останнього перевидання великої “Історії” Грушевського наводить десятки цитат концептуально-інтерпретаційного характеру, які варто визначати як саме історіософські візії великого історика.

Я.Дашкевич згадує лише три історіософського плану спеціальні роботи М.Грушевського (інавгураційна лекція у львівському університеті, вступ до “ТУР” і знаменита “Звичайна схема...”). Але ж лише в збірнику з слов’язнознавства В.Ламанського було надруковано три статі (крім “Звичайної схеми..”, ще про староруську етнографію й доісторичну археологію, які можна вважати вступом до національної етнології й археології)⁴⁹.

Теоретико-концептуальною є книжка Грушевського “Генетична соціологія. Первісне громадянство.” – український аналог праці Ф.Енгельса “Походження сім’ї, приватної власності і держави” (1921).

Зовсім не фактографічними за завданням є “З історії релігійної думки” й популярні нариси української історії “Очерк истории украинского народа” та “Ілюстрована історія України”.

До історіософського характеру робіт варто відносити й дуже багату історико-політичну публіцистику М.Грушевського, вінцем якої була книжка “На порозі Нової України” (1918). Як безперечно історіософські требі сприймати чудові біографічні нариси М.Грушевського про найбільших українських концептуалістів ХІХ ст.: М.Максимовича, П.Куліша, М.Костомарова, В.Антоновича, М.Драгоманова.

Отже, історіософських праць Грушевського можна назбирати на декілька грубезних томів. На наш погляд українська історіографія має не так багато такого калібру учених-історіософів, як М.Грушевський.

Непереконливо виглядає пояснення Я.Дашкевича, що Грушевський не маніфестував своєї належності до нового – національно-державного напрямку, бо не хотів вразити свого вчителя В.Антоновича. Насправді Грушевський маніфестував свої історіософські розходження з вчителем й у рецензіях за життя В.Антоновича й у меморіального характеру в статтях після смерті Володимира Боніфатійовича.

Зрештою, досить докладно критику М.Грушевського щодо народництва В.Антоновича висловив С.Томашівський у своїй праці “Володимир Антонович; його діяльність на полі історичної науки; з нагоди ювілею” (1906). Фактично цю працю С.Томашівський писав на замовлення М.Грушевського, а кожна висловлена теза була апробована під час консультацій на помешканні львівського професора. До речі основним закидом Грушевського до свого вчителя якраз і були недостатня увага й нехтування українських національно-державних змагань.

Драгоманівцем М.Грушевський став лише на еміграції, після 1919 року, а на початку ХХ ст. він досить активно й цілеспрямовано поборював космополітичний вплив ідеології М.Драгоманова на галицьке і наддніпрянське суспільства. Роблячи це не лише особисто, але й намовляючи до цього колишнього драгоманівця Івана Франка⁵⁰.

Захоплюватися М.Драгомановим Грушевський став лише тоді, коли ідеологія М.Драгоманова давала в руки зброю для виправдання співпраці з більшовиками, зокрема для сепарації українських націонал-комуністів від росіян. Адже хотів за

допомогою українських більшовиків в умовах ворожої державності будувати соціалістичну незалежну Україну⁵¹.

У передмові до листів К.Студинського до М.Грушевського Я.Дашкевич пише про антигаличанство Грушевського – цілком незаслужений закид. У статті про народництво і державництво Михайла Сергійовича Я.Дашкевич ближчий до істини, коли пише, що М.Грушевський поборював галицький партикуляризм.

Отже, через своє соборництво він критикував галицький сепаратизм, а не через галицькофобію. До речі одночасно він критикував і наддніпрянський партикуляризм С.Єфремова та Б.Грінченка, через що останні вважали Грушевського галичанином.

Навпаки Грушевський був щирий “галицькофіл”. У статті “О любви к Отечеству и национальной гордости” (1907), говорячи про тривалий позитивний вплив Галичини, “ар’єргарду українського життя” для Східної України, Грушевський писав: “Галичина має більше, спеціальне значення: української землі, національно розвиненої, супроти інших українських земель, національно не розвинених. ... Галичина будитиме національну совість у української суспільності Росії, буде пригадувати їй, що вона ще не перескочила сього бар’єра і не може, справившись з національним питанням, свobodно і успішно ладнати свої відносини культурні, політичні, економічні”⁵².

Вважаємо, що не можемо судити про ставлення М.Грушевського до Галичини лише на підставі збірника статей “Наша політика”.

Я.Дашкевич тримається гадки, що М.Грушевський невдало висвітлив постать Б.Хмельницького. Проте до цієї історичної особистості він ставився по-різному у різні часи, особливо, коли стояли відмінні суспільно-політичні завдання. Агеографічно, в кінці ХІХ – початку ХХ ст. (“Хмельницький і Хмельниччина” (1898) та науково-популярних нарисах), критично в останньому томі “ТУР”.

Не були теплими стосунки М.Грушевського з К.Студинським за дореволюційні часи. У 1900-х Кирило Йосипович хитався між “старою фамілією” М.Грушевського і опозицією, часто голосуючи по стороні останньої. Ситуація різко помінялася, коли К.Студинський став після опозиціонерів С.Томашівського й В.Щурата, головою НТШ.

Варто обговорити й гадки Я.Дашкевича щодо теми “Грушевський і УАН”. Дійсно М.Грушевський виводив УАН від структур НТШ-УНТ, а не від гетьманського указу. Чи була це “амбіційність в гіршому розумінні”?

Навряд чи так. Національна академія наук була ним фактично створена задовго до 1918 р. Проблема була лише з її легітимацією на державному рівні, чого М.Грушевський просто фізично не встиг зробити, бо займався державним будівництвом як голова Центральної Ради.

І розпач Грушевського, що він не став першим президентом УАН можна й варто зрозуміти, на це відверто кажучи заслуговував лише він один. Коли А.Кримський – С.Єфремов почали обмежувати Грушевського у фінансуванні його структур, той згадав про УНТ та його традиції. Конфлікт Грушевського з першими двома вченими варто розглядати крізь призму уможливлення розгортання праці в галузі історії, які допомагали здійснювати М.Грушевському націонал-комуністи. Нехай навіть робилося це коштом сварки між двома центрами української науки. За допомогою М.Скрипника, Ю.Озерського, М.Левицького М.Грушевський зумів зробити кількісно більше справ ніж Філологічна секція, тому рація в діях Грушевського, принаймні часткова, була⁵³.

У критиці особистих якостей М.Грушевського Ярослав Дашкевич, повторює традиційні інвективи щодо характеру голови НТШ: амбіційність, авторитарність, конфліктність, злопам'ятність. Звичайно ці якості у Грушевського були, але наскільки вони допомагали або заважали справі – це ще питання. Людині ініціативній і працелюбній для досягнення мети – навіть у науково-організаційній сфері, необхідно було мати й амбіції, авторитарність й конфліктність, аби змусити працювати інших. Ось тільки мало підстав вважати М.Грушевського злопам'ятним.

Зрештою, навіть пам'ять С.Томашівського – “Юди-предателя” (за визначенням М.Грушевського у листі до К.Студинського) – академік вшанував на Історичні секції у 1930 р.

Учні Михайла Грушевського (Іван Крип'якевич).

У Я.Дашкевича не має сумнівів щодо зарахування усіх учнів М.Грушевського до табору істориків державницької школи. Про це він пише у кількох статтях, що представлені вищеназваному збірнику 2006 р.

Наприклад, у статті про І.Крип'якевича Я.Дашкевич намагається одним з перших історіографів, з'ясувати генезу постання терміну “українська державницька ідея”. Д.Донцов, за його спостереженнями вжив це поняття у 1915 р., Л.Цегельський – 1917 р., М.Возняк – 1918 р., І.Кревецький – 1922 р., О.Терлецький – 1923 р. І.Крип'якевич статтю про українську державу Б.Хмельницького написав 1917 р., а про українську державу княжих часів – 1918 р.

Отже саме українська революція, а не Перша світова війна, була тим вододілом, яка розмежовувала, на думку Ярослава Романовича, нашу історіографію на класичні народницьку й державницьку школи. Класичні, бо як ми бачили в науковому досліді національно-державний підхід проявив себе ще у 90-х роках ХІХ ст., але термінологічно він себе виявив лише у 1917–1923 роках.

Я.Дашкевич визначає причини розходження метра зі своїми учнями: не ідейно-методологічними спонуками, а політико-ідеологічними розбіжностями. Саме вони лежали в основі конфлікту учнів з Грушевським. Для учнів Михайла Сергійовича Я.Дашкевич запропонував означення консервативно-державницька школа. Мабуть це визначення стосується лише учнів, що працювали ще у 20-ті роки. Бо навряд чи його варто вживати по відношенню до, приміром І.Джиджори, В.Герасимчука або О.Роздольського, які у конфлікті 1913 р. підтримували колишнього голову НТШ⁵⁴.

Усі учні Грушевського після 1921 р. опинилися на захід від Збруча – вже сам цей факт не сприяв збереженню теплоти у стосунках з учителем. Тим більше що з цього року М.Грушевський перебував на виразних радянофільських позиціях.

На наш погляд одним з мотивів конфлікту полягав у різному розумінні ідеї соборності й цивілізаційного напрямку розвитку України. С.Томашівський після 1913 р. відмовився від ідеї української спільності Київської і Галицько-Волинської держави. Не вважав, що Галичина має свої політичні кроки узгоджувати з інтересами Великої України.

Не відмовляючись засадничо від ідеї соборності учні Грушевського сподівалися на можливість розбудови незалежної України на західному віддамі національних теренів.

Не сприяло порозумінню між учнями і Грушевським, полівіння поглядів останнього, у той час як погляди учнів помітно правішали.

Його може найвизначніший учень Іван Крип'якевич не був виключенням, й так само як і С.Томашівський, М.Кордуба та І.Кревецький, були в опозиції до М.Грушевського, принаймні до 1924–1926 років, коли Іван Петрович почав активно співпрацювати з Історичною секцією ВУАН.

Дійсно, як тонко підмітив Я.Дашкевич, І.Крип'якевич, схоже, солідаризувався з Іваном Кревецьким, бо надрукував у 1924 р. у редактованому ним томі “ЗНТШ” рецензію останнього “Українська історіографія на переломі” з критикою учителя за нехтування державницьким дискурсом й за народництво.

І все ж не смерть примирила учнів і учителя, а можливість наукової співпраці на форумі, редактованих Грушевським періодичних видань. В “Україні” та порайонних збірниках з дослідження окремих регіонів України друкувалися майже усі учні Михайла Сергійовича, хіба за виключенням С.Томашівського.

Отже ні Грушевський ні більшість його учнів не опускалися до рівня особистих образ, не ставили хвиливі емоції вище наукової справи. Тому й по смерті М.Грушевського ні М.Кордуба, ні І.Крип'якевич не відгукувалися про вчителя у неповажному тоні.

Д.Донцов проти В.Липинського.

Колись знаний, недавно померлий, історик Марко Антонович згадував свою розмову із іншим більш відомим істориком Іваном Лисяком-Рудницьким з приводу ставлення того до двох дуже відмінних мислителів: консерватора-елітариста державника В.Липинського і демократа-соціаліста федераліста М.Драгоманова. Він запитав як вдається йому з таким знанням предмету й переконливістю писати про таких різних людей. І Лисяк-Рудницький ніби відповів, що коли пише про М.Драгоманова, то захоплюється і любить героя свого дослідження, і навпаки, коли пише про В.Липинського, то забуває про Драгоманова й закохується в інший об'єкт своєї студії⁵⁵.

У таку дилему попадає і Я.Дашкевич, пишучи про дві такі протилежні постаті як В.Липинський і Д.Донцов. Молодість Ярослава Романовича проминула в добі, коли обидві теорії, репрезентовані цими філософами історії жорстко конкурували між собою за опанування помислів широких верств людності.

Кількісна перевага була за симпатиками Д.Донцова. Здоровий егалітаризм, широка демократична основа, революційна романтика й зрозумілі кличі реалістичної політики зробили донцовську ідеологію теоретичною підвалиною масового націоналістичного руху.

Ідеологію ж В.Липинського підтримали головно інтелігенція й то з нахилом до самостійного думання. Хоч і стверджувати про відчутну перевагу ідей Д.Донцова – означає спрощувати ситуацію. Бо якщо на гетьманство “захворіли” великі групи людей в США, Канаді, Галичині, Буковині, де історичне гетьманство не мало ніяких коренів живої традиції, то вже це одне свідчить про небуденність постаті В.Липинського, його надзвичайний дар провідництва.

Варто підкреслити, що Д.Донцов, будучи чільним публіцистом націоналістичного напрямку, партійним діячем ОУН не був, організацією оунівського руху зовсім не займався.

Натомість В.Липинський крім ідеології, був ще партійним діячем УХДП, головою ЦК (Ради Присяжних) партії. І попри це не другого, а першого Я.Дашкевич називає реалістом, а В.Липинського – “великим романтиком-ідеалістом”. Називає зрештою цілком слушно. Липинський не терпів поняття “реалістична політика”. Для нього реалізм – це синонім спекуляції, пристосування до обставин, відсутність власної чіткої бескомпромісної позиції.

На думку В.Липинського, реалісти-пристосуванці у енервіці згубили українську державу через невиробленість власної ідеології, нестійкість і матеріалізм. УВО, а згодом і ОУН – це на його погляд “секта руссоборців”⁵⁶, організація змовницького типу. Для Донцова ж гетьманство – безперспективна забавка ідеалістів, історичний анахронізм, авантюра непрактичних людей, відволікання молоді від активного спротиву окупантам.

Я.Дашкевич ніби ставить на шальки терезів рацію кожної із сторін, і все ж визнає більшу правоту за Д.Донцовим. Можливо до цього висновку спричинився власний досвід життя і його покоління. Цікаво, що рафіновані інтелектуали у 1920-ті рр. і пізніше, після закінчення активного спротиву ОУН-УПА комуністичній системі у кін. 1950–1960-х роках, все ж попадали під дію чару особи В.Липинського.

Січковий стрілець, один з проводу галицьких військовиків В.Кучабський, буковинський вчений гуманітарист широкого профілю В.Залозецький, колишній СВУшник й есдек О.Скоропис-Йолтуховський, один з перших наддніпрянських самостійників С.Шемет, соціаліст-федераліст, отже традиційний ліберальний демократ Д.Дорошенко – усі ці дуже різні люди за соціальним походженням й виховною традицією особи стали гетьманцями не в останню чергу завдяки В.Липинському.

Головне ж, що переважна кількість найвидатніших істориків були симпатиками гетьманства, належали до гетьманських структур або принаймні співчувала консерватизму українського монархізму. Д.Дорошенко, Б.Крупницький, Д.Оляничин, Н.Василенко-Полонська, певною мірою у 1918 р. І.Крип’якевич, а у 40–60-ті роки О.Оглоблин, І.Лисяк-Рудницький, Михайло Антонович – цвіт української історичної науки, найбільші її концептуалісти стали “липинщиками”, а не “донцовцями”.

Донцовський напрям взагалі не дав плеяди визначних істориків всеукраїнського масштабу, а лише істориків партійного типу. Більше того деякі помітні націоналістичні публіцисти, такі як В.Рудко (Лісовий) і П.Балей у другій половині життя ставали прихильниками консерватизму В.Липинського. Все ж не так ідея української трудової монархії, як теорія еліт й консерватизму є найбільшим й найтривалішим ідейним досягненнями В.Липинського.

Здавалося, логіка підказує, що й Я.Дашкевич мав би віддати пальму першості В.Липинському. Проте одна річ теорія, а друга – реальне життя, боротьба за відстоювання того національного інтересу збройною рукою, до чого закликав Д.Донцов, і в чому участь брали сотні тисяч звичайних українців. Можливо – це й дійсно мусить переважити у суперечці двох володарів дум широкого українського

загалу. Зрештою, кожний має вирішувати за себе, робити свій вибір, бо не має одної всезагальної правди.

Для Я.Дашкевича В.Липинський – “творець ще однієї утопічної системи”. Якщо мати за систему лише трудову монархію, то так. Якщо ж ідеться про гармонійне, злагоджене на рівні соціальному й політичному, суспільство; про державу, збудовану на ієрархічних консервативних засадах, на ідеях відповідальності пануючого класу перед землею і народом, про українську політичну націю, – то зовсім ні. Навпаки ці елементи філософії В.Липинського не лише не застаріли, але ще вимагають свого втілення. Вони є нашими світоглядними орієнтирами, поки Україна є незалежною державою.

Д.Донцов надихнув передусім галичан до чину й боротьби, до національного активізму, підняв самоповагу до національних пріоритетів, повернув ідеали жертвності. Я.Дашкевич влучно зазначає, що В.Липинський торував шлях від держави та через державу до нації, натомість Д.Донцов від нації і через націю вів до держави.

Теорія В.Липинського добра для мирного часу, для періоду поступального розвитку суспільства, коли є громадський спокій і час для виховної роботи. Ідеологія Д.Донцова розрахована на воєнний час, на національний чин в умовах тиску, терору, всеохопної деукраїнізації.

Обидва були засадничими ідеалістами, месіаністами української держави й нації, закликали до ірраціонального сприйняття оточуючого світу. Реальна візія й голій практицизм того немилосердного часу ніби підказував протилежний висновок – не борсатись і пристосовуватися до обставин.

Я.Дашкевич пише, що Липинський творив не реальний, а ідеальний образ минулого і майбутнього. Але цей ідеалізм лише згодом почав давати плоди. Реальний – тривіальний царський генерал, недалеко, пересічна людина в уяві В.Липинського перетворилася на образ ідеального мудрого гетьмана. І в це повірили люди, бо в це вірив і переконував пристрасно і талановито, В.Липинський.

Зауважимо, що Павло Скоропадський став реальним українським діячем не в квітні 1918, а на еміграції. “Лише силою своєї індивідуальності, – пише Я.Дашкевич, – [Липинський] врятував від остаточного засудження українським суспільством дуже скомпрометований у політичному, військовому, економічному відношеннях гетьманський режим П.Скоропадського. Як політичний мислитель – бо силою пера вичарував цілком оригінальну модель майбутньої Української Держави.”⁵⁷. Для творення ідеальної візії В.Липинський не зупинявся перед цензуруванням і спогадів Скоропадського, й “Історії України” Д.Дорошенка.

Сучасники В.Липинського називали його поляком, сьогодні він для нас справжніший за уроджених по крові, українець, а його ідея про політичну українську націю нарешті стала зрозумілою величезній більшості нинішніх українців. Він переконував, що дідич-пан має бути господарем своєї землі, що він гідний іноді більшою мірою репрезентувати українство, ніж простий хлібороб. Сьогодні порядком дня стало народження середнього класу. Ідеї не вмирають, вони рухають суспільством, вони здатні переписати історію, якщо є люди, які у це вірять і все роблять, щоб переконати в цьому інших.

Зараз ми конче відчуваємо потребу в постатях масштабу В.Липинського. З цього приводу Ярослав Дашкевич пише: “Маючи державність, ми не маємо української державотворчої ідеї”.

Якщо В.Липинського Я.Дашкевич вважає “впертим непоправним романтиком”, що “будував собі і хотів будувати для інших” свою візію суспільства, то ідеологія Д.Донцова уявляється Ярославу Романовичу такою, що “єдина з українських ідеологічних конструкцій, пройшла перевірку на практиці відповідно до обставин”. “Месіянizm Донцова відносно утворення незалежної української держави, – вважає Я.Дашкевич, – в принципі дочекався здійснення, хоча й модель цієї держави виявилася іншою, від вимріяної Донцовим”⁵⁸.

Я.Дашкевич постійно порівнює між собою В.Липинського і Д.Донцова, їхню філософію історію та діяльність, можливо, мимоволі в останню хвилину схиляється на бік останнього. При чому не завжди з його мотивацією можна погодитися.

Говорячи про плагіат Д.Донцова, В.Липинський не мав на увазі конкретне списування своїх думок Дмитром Івановичем, а те що самостійником В’ячеслав Казимирович став набагато раніше за Д.Донцова⁵⁹.

Я.Дашкевич повторює звинувачення Д.Донцова на адресу Липинського у федералізмі і русофільстві. Серйозних, достовірних джерел про русофільство В.Липинського не має. Липинський вів переговори з представниками білої еміграції про спільні дії в боротьбі з більшовизмом, але про утворення федерації з Росією він не помишляв.

Натомість відомі листи Д.Донцова до А.Жука з 1909 р., у яких перший звинувачував другого в опортунізмі і недостатньому соціал-демократизмі з позицій ортодоксального (ленінського) марксизму. Зокрема, Д.Донцов писав: “Особисто вважаю і “отзовізм” і “самостійну Україну” нісенітницею. Ми є соціал-демократи і наш орган [йшлося про часопис “Праця”] соціал-демократичний. А то значить, що він має – соціальну революцію (а не “вростаніє” капіталізму в соціалізм) як ціль, класову політичну боротьбу (а не “сотрудничество” класів) – яко средство. Хто вітає ці засади, той наш”⁶⁰.

Враховуючи, що згідно спогадів В.Липинського, викладених у листі до О.Жеребка⁶¹, саме В’ячеслав Липинський був тою людиною, яка від 1904 р. впливала на становлення самостійницького світогляду А.Жука, можемо дійти висновку, що принаймні на п’ять років раніше за Д.Донцова, В.Липинський став прихильником незалежництва.

В.Липинський не був багатим поміщиком. Його дядько подарував В’ячеславу Казимировичу маєток у Русалівських Чагарях на Уманщині, але розміри його не могли дорівнятися до дійсно великих латифундій у тих краях, як скажімо, Браницьких. Навіть поет М.Рильський був більшим поміщиком, його батько володів селом. Свій хутір Липинський почав освоювати, коли вже став знаним істориком, після виходу відомої польськомовної збірки 1912 р., отже на формування його поглядів Уманщина великого впливу не мала. І туберкульозом захворів він значно раніше за 1914 р. До речі саме лікуючи туберкульоз в Закопаному у 1908 р. він і познайомився там особисто з Д.Донцовим.

Ідейну боротьбу з Донцовим вело багато філософів літераторів, істориків з українського табору, і в цілому це було нормальним явищем. Будь-яка доктрина проходить етапи становлення, розквіту й угасання, що визначається політичною ситуацією. У 40–50-і роки ХХ ст. продовжувати далі збройну боротьбу було неможливо. Актуальнішими стають інші українські концептуалісти, ті ж М.Грушевський і В.Липинський, з якими нещадну ідеологічну війну вів сам Д.Донцов, не жаліючи при цьому терпких висловів на адресу своїх опонентів, різких інвектив, безапеляційних звинувачень, незаслужених ярликів.

Не був Дмитро Іванович “білим і пухнастим” не лише з позиції комуністичної ідеології, терпимість і толерантність, об’єктивність стосовно інших українських напрямів суспільно-політичної думки не були сильними сторонами його імпульсивної вдачі. Його публіцистичною методою було неухильне переведення власної лінії трактовки історичних подій, за допомогою вигідної комбінації односторонніх фактів, нагинання історії під задалегідь збудовану концепцію.

Його інтерпретація не могла подобатися людям, які бачили недобросовісність і підміну фактів у писаннях Д.Донцова. Коли, приміром, Сергій Єфремов у 1926 р. читав “Націоналізм”, то занотував у своєму знаменитому щоденнику, що на берегах книжки Дмитра Івановича не залишається місця щоб спростувати твердження “вченого-лгуна”⁶².

Ніяк не можна погодитися з Д.Донцовим, попри слушність окремих його міркувань, з його скрайньою негацією національно-демократичного періоду українського суспільного життя, представленого передусім творчістю і ділами М.Грушевського. Тому й навряд чи доречно вважати грушевськознавця Л.Винара, науковцем, що воював з Д.Донцовим, радше він намагався реабілітувати несправедливо заплямованого Д.Донцовим нашого великого історика.

Схематично огрублено сприймається теза Я.Дашкевича, що Ісак Мазепа, Ю.Шевельов і І.Багряний полемізуючи з ідеями Д.Донцова мали на меті “атомізувати, деморалізувати і зводити нанівець націоналістичні течії серед української політичної еміграції” Не думаю, що на загальноукраїнське добро було зводити усю українську політичну думку лише до націоналізму, чого хотів Д.Донцов і не хотіли його опоненти.

Але разом з тим неможливо не погодитися з Я.Дашкевичем, що Д.Донцов – найкраща лектура для усіх людей, які через рожеві окуляри дивляться на великодержавний російський шовінізм, та й взагалі розкладову роллю для українських національних інтересів російської політичної думки, без огляду на те чи йдеться про консерваторів та радикальні праві сили, чи йдеться про демократів і поступовців.

Постаті в історії та історіографії. П.Тетеря, М.Драгоманов, Р.Бжеський, Г.Костельник та інші.

Тяглість історіографічної традиції – такий перший висновок виринає на думку, коли читаєш численні нариси Я.Дашкевича у його книжці «Постаті». Сто років тому, видаючи том за томом “ТУР” М.Грушевський розумів неготовність широкого загалу до сприйняття відмінних від трактовок російської історіографії подій і постатей української історії козацької доби. Тому знакові фігури історії він намагався спопуляризувати для неісториків на сторінках “Літературно-наукового вісника”.

Пересічних українців привчали до думки, що “Від Богдана до Івана [Скоропадського] не було гетьмана” і Михайло Сергійович змушений був на популярному рівні переконувати читачів, що політика І.Виговського була продовженням справи Б.Хмельницького, що ідеї Гадяцької угоди виношував ще великий гетьман, що Іван Мазепа своїм рішенням прилучитися до Карла XII не вводив у політику якусь новину, а діяв в руслі традиції союзу Б.Хмельницького з Карлом X Густавом⁶³.

Ярослав Дашкевич ніби продовжує розпочату М.Грушевським роботу, коли намагається здолати стереотипи сприйняття постаті Павла Тетері, як пропольського гетьмана, що не вболівав за український державний інтерес.

Він наголошує, що П.Тетеря “в мініатюрі повторив шлях Б.Хмельницького. Все це викликає досить обґрунтоване підозру, що справжня його орієнтація була четверта – незалежницька.”⁶⁴ Ярослав Романович цілком умотивовано ставить до вирішення важливу проблему: чи політичні орієнтації гетьманів на сильних сусідів насправді суперечать самостійницьким аспіраціям у засаді? Він закликає до історизму, до оцінювання діяча, виходячи не з позицій сьогодення, а епохи, у якій ця особа жила і діяла.

Так, ласі були гетьмані до маєтків, були амбіційними, нагромаджували багатства, але це було нормою тодішнього життя. “Політичні амбіції, – пише Я.Дашкевич, – в кращому розумінні слова – й саме політичні амбіції виводили його за межі паразитарного існування, і ледве чи варто за це корити П.Тетерю”.

Близьку, з публіцистичною легкістю, по-історіософськи, хоч Ярослав Романович і не сприймає цього поняття, виписані інші ключові постаті історії XVII–XVIII ст.: Г.-Л.Боплан, Василь Капніст, особи з клану Б.Хмельницького та ін.

З новітньої історії суспільно-політичної думки Я.Дашкевича також цікавив Михайло Драгоманов, котрий ще й сьогодні не достатньо досліджений під кутом зору ставлення до ідеї незалежності України. З усіх класиків філософів історії він найбільше критикувався в націоналістичній публіцистиці. Йому діставалося й від М.Мухина, Д.Донцова, й Р.Бжеського. Я.Дашкевич, шануючи Д.Донцова, залишається об’єктивним до М.Драгоманова.

Дилема “Драгоманов – українська держава” стояла й перед І.Франком і перед М.Грушевським. Вибудовуючи пантеон українських мислителів, останній відзначав “місію” Драгоманова, його внесок у скарбницю українського розуміння європейського соціалізму. Чи був випадковим, одиничним прикладом висловлене у знаменитому “Пропащому часі”. Невже від середини 70-х років, він мислив лише категоріями культурної спільності з Росією.

Я.Дашкевич твердить, що в останні роки життя М.Драгоманова відбувається помітний дрейф у бік розмежування українських і російських національних інтересів. Був пізній Драгоманов, якому для визнання конечності української самостійності забракло просто часу, він зарано помер. “Пізній Драгоманов закреслив попереднього Драгоманова. ... Під кінець свого життя Драгоманов завершив акт звинувачення по відношенню до Росії. ... У пізнього Драгоманова віра в російського демократа захиталася остаточно. ... Міф культурної Росії, посередника між Україною та Заходом, зник безслідно”⁶⁵, – вважає Я.Дашкевич. М.Драгоманов дуже добре розумів роль

держави – навіть як ідеалу. Я.Дашкевич досліджує спадщину мислителя останніх двох років життя і знаходить багато свідчень про нове бачення останнього історичного процесу в Східній Європі.

М.Драгоманов критикує першу статтю М.Грушевського у “Записках НТШ” “Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці” з державницьких позицій. Між тим як М.Грушевський її писав (і був за це хвалений учителем) з позицій народницької школи В.Антоновича. М.Драгоманов відзначав, що держава, навіть недолуга є благом у порівнянні з анархією.

Якщо М.Грушевський сумнівався чи оцінювати боротьбу “болохівських людей” проти князя Данила (давньоукраїнської держави) як позитив, чи негатив (сам він коливався чи вважати державу, а не народ, альфою і омегою історичного процесу), то М.Драгоманов був цілком на стороні князя Данила. “Коли закони, – писав Михайло Петрович, – наведені з таких історичних примірів, прикладаємо до наших громадських рухів, – таких, як той, котрий показує Д.[обродій] Сергієнко [псевдонім М.Грушевського], то бачимо, що навіть говорити про те, чи виграла чи програла в них громада, – нема рації. Вони просто програли без наслідків, як мільйони доісторичних суперечок, які стались на нашій Великій Скитії”⁶⁶.

Суперечності й хитання у федеративний бік у Драгоманова залишилися до кінця життя, але тенденція його шляху від радикалізму до національної демократії у Я.Дашкевича не викликають сумніву. Цим шляхом пройшов учень М.Драгоманова Іван Франко.

Пишучи про “Нариси з історії визвольних змагань” Р.Бжеського, Я.Дашкевич відчуває пересадну екстремність поглядів Р.Млиновецького (Бжеського). Тому тримає себе на дистанції, не схвалює беззастережно думок націоналіста “більше як дощовського типу”.

Але для повноти картини усього спектру думок різних напрямів суспільно-політичної думки, вважає його писання корисними. Сучасній Україні бракує агресивності й безкомпромісності Р.Бжеського, коли у громадському житті стає потрібним не академічний тон, а звинувачувальний пресинг щодо влади, коли для країни потрібна реальна альтернатива – самостійницький шлях і самостійницькі сили.

У зв’язку з останнім треба відповідно розуміти й неприйняття Я.Дашкевичем т.зв. лібералізму (псевдолібералізму) сучасної української публіцистики. “Справжній лібералізм і гуманізм, – вважає він, – завжди були за правду в історії і за об’єктивне визначення заслуг та гріхів”⁶⁷. Я.Дашкевич не схильний прощати зради, служби комуністичним каральним органам. Він навіть не хоче визнавати незаперечний талант як науковця і письменника Віктора Петрова (“третьорозрядний літератор”), бо той був ГПУшній агент. Те саме стосується й Г.Костельника – сумнозвісну фігуру у подіях псевдособору з ліквідації греко-католицької церкви 1946 р.

Я.Дашкевич не вірить, що тиск енкаведистів спричинився до його згоди виконати роль ката унії. Він вважає, що виною усього були москвофільського гатунку, православні погляди Г.Костельника. Чи так було насправді, сьогодні важко казати, проте спогад отця Гавриїла про обрання української національної орієнтації, змушують засумніватися у присуді Я.Дашкевича. Москвофільство за Г.Костельником – “це справжній боляк на організмі українського народу. Його треба щоскоріше зліквідувати,

бо наш національний організм доти не буде здоровий, доки цей новотвір розсаджуватиме його. Нехай москвофільство буде й слабе, як у Галичині по світовій війні, та воно страшенно шкодить нам перш за все в очах москалів і поляків. Воно творить для них доказ, що ніби наш нарід є тільки етнічною масою, з котрого можна виліпити такий національний тип, який кому потрібний”⁶⁸.

Справа з таємним співробітництвом окремих українських діячів з комуністичними спецслужбами річ дуже не проста для однозначного оцінювання. Є ніби цілком певні відомості про співпрацю з радянською розвідкою І.Борщака. Подейкують, що навіть деякі з чекістів, що вбили С.Петлюру, ледь чи не мешкали в його квартирі (про це не згадує Я.Дашкевич у своєму нариси про І.Борщака). Н.Суровцева також мала контакти з людьми, що працювали на органи в еміграції, але відмовилася робити їхню чорну справу в Україні, за що й постраждала. Навіть автора знакової пісні січового стрілецтва “Коли ви вмирали, вам дзвони не грали” М.Кураха більшовики перед від’їздом того за кордон встигли завербувати. А як дивитися на випадок з ОУНівкою М.Савчин або лист-звернення В.Кука до оунівської еміграції?

Та навіть Грушевський під тиском визнавав своє керівництво “Українським національним центром”.

Насамкінець, відзначимо, що перу Я.Дашкевича належить чимало мемуарних згадок про людей, з яким зводила його доля на життєвому шляху. Іноді студія про людину переплітається з його особистими рефлексіями, розповідями про цю особу людей – старших сучасників Ярослава Романовича. Вони ще чекають на своє прочитання і свого дослідника!

¹ Дашкевич Я. Г.Ковальчак (1928–1984), історик економіки України. До 10-річчя з дня смерті // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Передне слово І.Гирича; упоряд. М.Капраль, Г.Сварник, І.Скочилас. – Львів, 2006. – С. 613–619.

² Білокінь С. Михайло Грушевський // Літ. Україна. – 1988, 21 липня. – С. 7.

³ Сарбей В. Як нам ставитися до Грушевського? (З приводу деяких некомпетентних публікацій) // Рад. Україна. – 1988, 27 серп. – С. 2.

⁴ Симоненко Р. Г. Правда історії – вірність історії // Комуніст України. – 1988. – № 9. – С. 76–88.

⁵ Подібне враження, щоправда з перебільшенням негативізмом стосовно С.Білоконя висловив автор першого історичного роману про М.Грушевського Ю.Хорунжий “Вірую”. – К.2002. Див. Гирич І. Презентація першого історичного роману про М.Грушевського // Молода нація: Альманах. – 2002. – № 2. – С. 354–356.

⁶ Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн.- Львів: Львів. Відділення ІУАД ім. М.Грушевського НАНУ / Літературна агенція „Піраміда”, 2007. – С. 194

⁷ Див.: Дашкевич Я. Вірменія і Україна [Зб. наук. статей та рецензій, 1954–1989]. – Львів–Нью-Йорк, 2001.

⁸ Див., наприклад: Його ж. Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе / АН України. Ін-т укр. археографії. – К., 1993. – 192 с.

⁹ Ярослав Романович Дашкевич: Біобібліографічний довідник. – К., 1993. – 84 с; Бібліографія праць Ярослава Дашкевича (1992–1996) // Mappa Mundi: Зб. наук. пр. на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів–Київ–Нью-Йорк, 1996. – С. 7–32; Ярослав Дашкевич: Біобібліографічний покажчик / Уклад. М. Кривенко; авт. вступн. ст. А.Содомора; наук. ред. Л.Пльницька. – Львів, 2006 – 263 с.

- ¹⁰ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф.Сисин; упоряд. Я.Грицак. – К., 1994. – Т. 1. – ХХІІІ, 554 с; Т. 2. – 573 с.
- ¹¹ Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. Василь Гарасимчук: Життя і творчість (1880–1944). – Львів, 1994. – 121, 153 с.
- ¹² Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: Дослідження і матеріали / Упоряд. М.Капраль. – Львів, 1994. – 390 с.
- ¹³ Винар Л. Михайло Грушевський історик і будівничий нації. – Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995. – С.86.
- ¹⁴ Там само. Див. також: Винар Л. М.Грушевський і НТШ, 1892–1930. – Мюнхен, 1970; Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). – Б. м., 1985; та ін.
- ¹⁵ Пеленський Я. Українська державна школа // Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. VII.
- ¹⁶ Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року: (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 476; Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Там само. – С. 612.
- ¹⁷ Дашкевич Я.Р. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Мат–ли наук. конф., присвяч. М.Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.): Зб. / Ред. Я.Грицак, Я.Дашкевич. – Львів, 1999. – С. 65–85.
- ¹⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1934. – Т. 3. – С. 353.
- ¹⁹ Бібліографічний покажчик “Михайло Грушевський – перший президент України, академік. Біобібліографія (1885–2000) / упор. Б.Грановський (К.,2001) фіксує 11 бібліографічних позицій. Назвемо лише ті, які безпосередньо стосуються постаті М.Грушевського: Дашкевич Я. За науковим кермом: М.Грушевський – творець української національної науки // Дзвін. – 1991. – № 9. – С. 137–140; Його ж. Михайло Грушевський і початки організації української науки // Вісник АН УРСР.–1991. – № 9. – С. 52–60; Його ж. М.Грушевський – творець концепції української національної науки // НТШ і українське національне відродження: доповіді, повідомлення, матеріали Першої наук. сесії НТШ. – Львів, 1992. – С. 65–71; Його ж. Найвидатніший український історик // Слово і час. – 1991. – № 9. – С. 18–24; Його ж. Про М.Грушевського: Доповідь львівського історика на засіданні т–ва “Спадщина” у грудні 1988 р // Зустрічі (Варшава). – 1989. – № 19. – С. 188–197; Його ж. Хто такий Михайло Грушевський // Україна: наука і культура. – К.,1989. – Вип. 23. – С. 192–201.
- ²⁰ Білокінь С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. – 1988. – 21 липня. – С. 7; Грушевський М. Спомини / підготовка тексту і коментар С.Білоконя // Київ. – 1988 – 1989, 1992; № 9–12, 8–11, 2–3.
- ²¹ Дашкевич Я. Постаті ...–С.384. Така оцінка прозвучала в статті „Михайло Грушевський як особа і особистість”, що була друкована як передмова в збірнику документів „Листи М.Грушевського до К.Студинського (1894–1932) (Львів–Нью-Йорк, 1998)
- ²² Дашкевич Я. Постаті ... – С.384. У цій же статті.
- ²³ Про М.Грушевського, як цілком вправного політика пише у своїх численних публікаціях на цю тему Л.Винар. Див., наприклад: Винар Л. Українська Центральна Рада і відродження української державності // Державний центр УНР в екзилі. – К., 1993. – С. 51–63.
- ²⁴ Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Дашкевич Я. Постаті ... – С. 395. Ця теза, за визнанням самого Я.Дашкевича, вперше прозвучала у виступі Ярослава Романовича на засіданні „Спадщини” у Києві в грудні 1988 р. Текст її також передрукований у книзі „Постаті” (с. 366–374)
- ²⁵ Мартос Б. М.С.Грушевський: яким я його знав // Укр. історик. – 1966. – Ч. 1/2.–С. 73–81; Його ж. Перші кроки Центральної Ради // Там само. – 1973. – Ч. 3/4. – С. 99–112.
- ²⁶ Гирич І. Листи М.Грушевського до В.Кузіва // Укр. історик. – 1995. – Ч. 1/2. –С. 199–203. Про це В.Кузів пише й у своїх спогадах про відвідини М.Грушевського у Києві.
- ²⁷ Єфремов С. На сторожі національної гідності. До характеристики публіцистичної діяльності проф. М.С.Грушевського // Укр. історик. – 1995. – Ч. 1/4. –С. 167–179.
- ²⁸ ЦДАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 90. (запис від 18 серпня 1905 р.)

- ²⁹ Див.: Грушевський М. Твори у 50-и томах. – Львів, 2005. – Т. 2. – С. 61–65, 176–182, 189–198, 223–230, 243–250.
- ³⁰ Там само. – С. 41.
- ³¹ Див.: Грушевський М. Національні моменти в аграрному питанні // Там само. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 453–455.
- ³² Див., наприклад: Жук А. З культурного життя на Радянській Україні // Об'єднання. – Відень. – 1924. – Кн. 1. – С. 61–73; Гирич І. У тіні В.Липинського (Андрій Жук як політичний мислитель й дослідник історії визвольного руху) // Молода нація: Альманах – 2002. – № 3. – С. 29–30.
- ³³ Я. Грицак ставив на карб М.Грушевському змарнування шансу стати українським Т.Масариком. Див.: Грицак Я. Реабілітація М.Грушевського і легітимація номенклатури: “Партія влади” платить Грушевському за те, що він озброїв її інтелектуально й уможливив політично // День. – 1996. – № 12. – 28 жовтня. – С. 6.
- ³⁴ Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // Укр. історик. – 1964. – Ч. 2/3. – С. 1–6; Його ж. Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) // Там само. – 1966. – Ч. 1/2. – С. 6–14.
- ³⁵ Стахів М. Чому М.Грушевський повернувся в 1924 році до Києва? (Жмут фактів і уривок зі спогадів) // Записки НТШ. – Т. 194. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто. – С. 109–147. М.Стахів писав, що під великим секретом М.Грушевський йому відкрив свій головний мотив повороту: “Я на 51 % рішився вертатися до Києва, бо я глибоко переконаний, що там незабаром буде революція і що я там, у тій ситуації, буду конечно потрібний... Це правда, що по досвіді українських повстань у 1921 році... ледве чи можна сподіватися скорого вибуху великого повстання. Принаймні не за того покоління, яке це повстання робило, або яке було свідомим свідком цих повстань. Але все одно, підрастає нове покоління, яке в цих повстаннях бачило не так криваву трагедію, як приманливу романтику. Тому за декілька років революційна ситуація наросте знову напевно. (Там само. – С.137–138). Як доказ своєї передбачливості М.Грушевський, ніби-то, навів приклад із своїм поверненням у підросійську Україну у 1914 р.
- ³⁶ Крупницький Б. Михайло Грушевський і його історична праця // Грушевський М. Історія України–Руси. – Нью-Йорк, 1954. – Т. I. – СХХІ.
- ³⁷ Витанович І. Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського // Український історик. – 1966. – Ч. 1/2. – С. 32–51.
- ³⁸ Андрусак Н. Михайло Грушевський як історик, народник і державник // Записки НТШ. – Т. 194. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1978. – С. 20.
- ³⁹ Стахів М. Матеріали про світогляд Грушевського. УІІ. Що таке “історик–державник”? // Там само. – С. 234–235.
- ⁴⁰ Гирич І. До проблеми народництва та державництва у зв'язку з постаттю М.Грушевського // Держави, суспільства, культури. Схід і Захід. Збірник на пошану Ярослава Пеленського. – Нью-Йорк, 2004. – С. 387–398; Його ж. “Народництво” та “державництво” в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять // Молода нація: Альманах. – 2000. – № 4. – С. 5–30.
- ⁴¹ Копиленко О. “Я був і застаюся федералістом”: (Державно–правові погляди М.С.Грушевського) // Рад. право. – 1991. – № 6. – С. 49–52; Його ж. “Українська ідея” М.Грушевського. – К., 1991.
- ⁴² Солдатенко В. Внесок М.С.Грушевського в концепцію української революції // УДЖ. – 1996. – № 5. – С. 3–27.
- ⁴³ Щось подібне спостерігаємо у візях О.Оглоблина ідей М.Грушевського. Він так само відзначав державницькі інтенції великого історика, але вважав, що “дві основні ідеї керували Грушевським в його науковій роботі і в його громадсько–політичній діяльності... ідея народництва /і/ ідея федералізму” (Оглоблин О. Михайло Сергійович Грушевський (1866–1934) // Укр. історик. – 1966. – Ч. 1/2. – С. 9.
- ⁴⁴ Яковенко Н. Вшанування Грушевського – підсвідома спроба захиститися від майбутнього // День. – 1996. – № 21. – 20 листопада. – С. 6; Її ж. Історія пізнана і непізнана: Біда не в тому, що ми знову переписуємо свою історію, а в тому що робимо це безнадійно застарілими взірцями // День. – 1996, 25 вересня. – С. 6; Її ж. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця ХУІІІ століття. – К., 1997. – С. 4.
- ⁴⁵ Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України–Руси. – К., 1994. – Т. I. – С. LXX.

- ⁴⁶ Винар Л. Михайло Грушевський історик і будівничий нації. – Нью-Йорк–К. – Торонто, 1995. – С. 87–88. Професор Винар писав: “Замість аналізувати історіографічні концепції Грушевського на основі його наукових історичних досліджень, його критики майже без винятку обґрунтовували свої аргументи публіцистичною статтею історика “Українська партія соціалістів–революціонерів та її завдання, що з’явилася в другій половині 1920 р. (с.87).
- ⁴⁷ Дашкевич Я. Постаті ... – С. 398.
- ⁴⁸ Дашкевич Я. Постаті ... – С. 403
- ⁴⁹ “Етнографічні категорії й культурно–археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи (10 с.), “Спірні питання староруської етнографії” (17 с.) й “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства” (7 с.). Як бачимо найвідоміша стаття М.Грушевського була найменшою за обсягом від двох інших не менш важливих у концептуальному відношенні, праць історика. На які, до речі, чомусь зовсім незаслужено мало звертали увагу сучасні історіографи. Докладніше див.: Гирич І. М.Грушевський та В.Антонович: творчі контакти та суспільно–політичні погляди // Академія пам’яті проф. Володимира Антоновича. – К., 1994. – С. 133–160.
- ⁵⁰ Гирич І. М.Грушевський і І.Франко: до історії взаємин // УДЖ. – 2006. № 5. – С.42–48 (“Чинник М.Драгоманова”)
- ⁵¹ Характеристично, що в риториці й М.Скрипника й О.Шумського й інших націонал–комуністів у 20–ті роки постійно фігурував вираз “незалежна комуністична Україна”. Під час поздоровлень М.Грушевського із шістдесятиріччям у 1926 р. подібну фразу вживав і П.Любченко.
- ⁵² Грушевський М. Твори у 50-и томах. – Львів, 2005. – Т. 2. – С. 34.
- ⁵³ Докладніше, див.: Гирич І., Кіржаєв С. До історії Всеукраїнської академії наук: М.Грушевський і А.Кримський: (З приводу “Осібної гадки акад. М.С.Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17.10.1927 р.”) // Укр. археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 332–351; Гирич І. М.Грушевський і С.Єфремов на тлі суспільно–політичного життя кін.ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. // Укр. історик. – 1996. – Ч. 1/4. – С. 142–187.
- ⁵⁴ Цікаво, що усім ним консервативного спрямування (дослідження козацьких еліт) теми робіт, запропонував М.Грушевський. В.Герасимчуку – досліджувати діяльність гетьмана І.Виговського, М.Кордубі – дипломатію Б.Хмельницького, І.Кревецькому – П.Дорошенка, І.Джиджорі – гетьманство Данила Апостола.
- ⁵⁵ З династії славетних Антоновичів: “Ми дістанемо свіжий приплив міграції і будемо далі працювати (інтерв’ю з М.Антоновичем; записав І.Гирич) // Старожитності. – 1993. – Ч. 19/24. – С.24–27.
- ⁵⁶ Листи В.Липинського до Д.Донцова // В’ячеслав Липинський. Листування. – К.–Філадельфія, 2003. – Т. 1 (Архів). – А–Ж. – С. 578.
- ⁵⁷ Дашкевич Я. Хам чи Яфет: В’ячеслав Липинський і Українська революція. // Дашкевич Я. Постаті ... – С. 453
- ⁵⁸ Дашкевич Я. Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини // Дашкевич Я. Постаті ... – С. 529
- ⁵⁹ Зрештою, проблема плагіату – це й проблема оригінальності вчень обох мислителів. У цьому зв’язку Д.Донцов є радше наймовірнішим талановитим і плідним публіцистом ніж суспільним філософом. Натомість В.Липинський – зробив свій внесок у світову думку, поруч з такими філософами як В.Парето та Г.Моска.
- ⁶⁰ Національний архів Канади (НАС), A.Zhuk Collection (MG30 C167). – Vol. 4. – F. 5.
- ⁶¹ В’ячеслав Липинський. Листування... – С. 712 (лист від 20.02.1925).
- ⁶² „Нестерпучий брехун, хвастун, блягер, людина примітивно несовісна, якій вигадати факт, перекрутити цитату, приздобити од власної фантазії, приперчити якоюсь незрозумілою злістю – все одно що раз плонувати.” Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. – К., 1997. – С. 524
- ⁶³ Грушевський М. Виговський і Мазепа // ЛНВ. – 1909. – Кн. 6. – С. 417–428; Його ж. Шведсько–український союз 1708 р. // ЗНТШ. – 1909. – Т. ХСІІ. – С. 7–20; Його ж. На українські теми: “мазепинство” і “богданівство” // ЛНВ. – 1912. – Т. LСІІ. – С. 94–102.
- ⁶⁴ Дашкевич Я. Постаті ... – С. 199.
- ⁶⁵ Дашкевич Я. Пізній Драгоманов: погляди і дії // Дашкевич Я. Постаті... – С. 303.

⁶⁶ Цит. за: Матеріали про світогляд Грушевського // Записки НТШ. Михайло Грушевський. Статті, спогади, документи і коментарі / Зредагували М.Стахів і М.Чировський. – Т. 194. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1978. – С. 225.

⁶⁷ Дашкевич Я. Гавриїл Костельник – постать складна чи ускладнена? // Дашкевич Я. Постаті. ... – С. 594.

⁶⁸ Костельник Г.о. Чому я став українцем? // Пам'ятки України. – 2006. – № 1/2. – С. 154. (передрук з “Діла”, 1935 р.) Цікавий для розуміння свідомості о.Костельника увесь нарис (С. 148–154).